

अध्याय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपालमा बसोबास गर्ने दलितहरूमध्ये दमाई पनि एक हो। यिनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बीहरू हुन्। समाजमा यिनीहरूले दमाहा बजाउने भएकोले यिनीहरूलाई दमाई भनिएको हो। दमाई जातिले समाजमा हरेक वर्गका आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्ने गर्दछन्। पुरुष दमाईले लुगा सितुने र स्त्री जातिले लुगाका टाँका लगाउने, तुना लगाउने, टाँकघर बुन्ने जस्ता सघाउने काम गर्दछन्। दमाई जातिले लुगा सितुने बाहेक बाजा बजाउने पनि गर्दछन्। विवाह, चाडपर्व, चुडाकर्म, न्वारन तथा संस्कारहरू सम्पन्न गर्दा परम्परागत बाजा बजाउन यिनीहरूको आवश्यकता पर्दछ। सामाजिक संरचनामा यो जातिलाई दलित भित्रै पनि गाइने र सुनारभन्दा माथि र सार्की, कामी, कंडरा भन्दा तल मानिन्छ। समाजमा दमाईहरू परियार भनेर चिनिन्छन् तापनि दर्जी, नगर्ची, सूचीकार, दर्नाल, बस्याल, भिकोटी, स्यायो, सुगरेखाती, बगरेखाती आदि नामले पनि संबोधन गरिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागका अनुसार नेपालमा बसोबास गर्ने दलितहरूको कूल जनसंख्या ३०,२१,३८६ रहेकोमा दमाईहरूको जनसंख्या ३,९०,३०५ छ। जसमध्ये १,८८,३२९ पुरुष र २,०१,९७६ महिला छन् (रा.ज.आ. २०६८)।

दमाई जातिभित्र तीन गोत्र र ३९ थरहरू पाइएका छन्। आत्रे, कौडिन्य र कौशिक तीन गोत्रहरू हुन भने ३९ थरहरूमा खड्का, खुलाल, रिजाल, बराल, सापकोटा, सिलवाल, राना, कटुवाल, रानाखुलाल, सार्की, पोखरेल, खत्री, दर्नाल, सेवा, हिड्माड, सुनाम, खाती, परियार, मोथे, भरेल, खोपतरी, घिमिरे, भण्डारी, शिवाकोटी, बस्नेत, मुसाल, नेगी, दर्लामी, बरेवा, लवान, पञ्चकोटे, छर, घले, सुन्दास, थटाल, रूफेली, त्रिपाठी, कार्कीढोला र दास छन् (रा.ज.आ. २०६८)।

दमाई जाति नेपालका प्रायजसो सबै विकास क्षेत्र, जिल्ला, गा.वि.स. मा पाइन्छन्। उनीहरूको छुट्टै कुनै निश्चित भू-भाग छैन। हिन्दू समाजभित्र उनीहरूको बसोबास बाक्लो छ। यिनीहरूका घरहरू माटाले बनेका तथा खर र स्याउलाले छाएका हुन्छन्। प्रायः धेरै जसोका घरहरू एक या दुई तले मात्र हुन्छन्। घरका भित्ताहरू गोबर

माटाले लिपेर त्यसमा पांगो माटो, कमेरो माटो अथवा गेरु माटाले रंग्याएका हुन्छन् । घरभित्र पनि गोबरमाटाले लिपपोत गरेका हुन्छन् । तल्लो तलामा अगेनो हुन्छ । माथिल्लो तलामा अनाज राख्छन् । माथि चढ्नका लागि लिस्नो राखिएको हुन्छ ।

दमाई जातिको शारीरिक बनावटलाई हेर्दा उनीहरू अलि कालो वर्णका हुन्छन् । अनुहारको बनावट ब्राह्मण, क्षेत्रीसंग मिल्दो हुन्छ । हाम्रो देशको समाजले उच्च जातिको श्रेणीमा राखेका ब्राह्मण त्यसपछि क्षेत्री, ठकुरी सबैले बोल्ने मातृभाषा नेपाली नै दमाई जातिको पनि मातृभाषा हो । यिनीहरूको आफ्नो छुट्टै मातृभाषा छैन । नेपाली समाज हिन्दू धर्ममा आधारित भएकोले दमाई जातिले पनि हिन्दू धर्म मान्दछन् र हिन्दूधर्म अनुसार चाडपर्वहरू मनाउँछन् । यसो हुँदा हुँदै पनि दमाई र अन्य जाति बीच उच्च निचको भावना रहेको पाइन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

भारपा गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने दमाई जाति अछूत जाति भित्रकै एक जाति हो । यस जाति संग छोइएमा छोइछिटो हाल्नुपर्ने परम्परा अझ पनि विद्यमान छ । समाजमा यिनीहरूको स्थान निम्न स्तरको छ । आजको वैज्ञानिक परिवर्तनशील विश्वमा भौतिक परिवर्तनका साथसाथै मानवीय मूल्य र मान्यताको विकास भएको पाइन्छ । हाल मानवीय चेतना विकास एवं शहरीकरणले गर्दा मानिसहरूको सोचाइ र दृष्टिकोणमा केही परिवर्तन आएको पाइन्छ । ग्रामीण क्षेत्रको तुलनामा शहरी क्षेत्रमा परिवर्तन राम्रो देखिन्छ । जातीय विभेदीकरणले देशलाई विखण्डनको नकरात्मक पक्षतिर लैजान सक्ने भएकोले समयमै यस तर्फ चनाखो हुनु आवश्यक छ । यसको लागि शिक्षाको माध्यमद्वारा समुदायका हरेक व्यक्तिमा चेतनाको विकास गराउनु आजको प्रमुख आवश्यकता हो ।

भारपा गा.वि.स.मा विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । ब्राह्मण, क्षेत्री, लिम्बु, गुरुङ्ग, राई, कामी, सार्की, सुनार र दमाई जातिका मानिसहरू नै यहाँका बासिन्दा हुन् । यहाँ बस्ने एक जाति जीवनयापनका लागि अर्को जातिमाथि निर्भर देखिन्छन् । आपसी सहयोगबाट जीवन यापन गर्दछन् । खेतिपाती लगाउने कामदेखि सामाजिक कार्यहरूमा यिनीहरू आपसमा मिलेर काम गर्दछन् । दमाई जातिका मानिसहरूले अन्य जातिका कपडा सिलाउने र जन्म, विवाह जस्ता खुशीयालीमा बाजा

बजाउने काम गर्दछन् । आफ्नो जीविकाको लागि यहाँका दलित महिलाहरू आफ्नै गाउँटोल तथा छिमेकी गाउँहरूसम्म पुगेर कृषि र मजदूरी कार्य गर्ने गरेको पाइन्छ । यसैगरी पुरुषहरू भारी बोक्ने, हलो जोत्ने, मजदूरी गर्ने जस्ता कामहरूमा व्यस्त रहँदै आएको पाइन्छ । यही वस्तु स्थितिलाई आधार बनाई यहाँका दमाई जातिको अध्ययनका लागि निम्न अनुसन्धान प्रश्नहरूको उठान गरिएको छ -

- (क) दमाई जातिको मुख्य पेशा के हो ? र उक्त पेशा हाल विद्यमान छ या छैन ?
- (ख) उनीहरूको मुख्य पेशा बाहेक अन्य पेशामा कस्तो पहुँच रहेको छ ?
- (ग) बालीघरे प्रथाको अवस्था कस्तो रहेको छ ?
- (घ) दमाई जातिको अन्य जातिहरूसंगको जातीय अन्तरसंबन्ध कस्तो रहेको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू

कुनै पनि विषयको अनुसन्धान कार्यमा उद्देश्यहरूको निर्धारण गर्दा विशेष ध्यान पुर्याउनु आवश्यक हुन्छ । अध्ययनमा व्यापक रूपले उद्देश्यहरू नसमेटिएमा निचोड (Finding) मा पुग्न गाह्रो पर्दछ । तसर्थ उद्देश्यहरूको निर्धारण गर्दा सजिलो किसिमले तथ्य पत्ता लगाउन सकिने खालको हुनुपर्छ । यसै मान्यतालाई ध्यानमा राखी अध्ययनलाई सकेसम्म सरल बनाउने तरिकाले यस अध्ययनमा निम्न उद्देश्यहरू राखिएका छन् ।

१.३.१ सामान्य उद्देश्य

) दमाई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्नु,

१.३.२ विशिष्ट उद्देश्यहरू

) दमाई जातिको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु,

) दमाई जातिमा प्रचलित बालीघरे प्रथाको अध्ययन गर्नु ।

१.४ अध्ययनको औचित्य तथा महत्व

नेपाल विभिन्न जात जातिको लागि एउटा खुला संग्राहलयको रूपमा विविध सांस्कृतिक पक्षहरू बोकेर विश्वसामु उभिएको छ। यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न जात जातिले आफ्नै जाति समुदायको सांस्कृतिक, रितिरिवाज, चालचलन, सामाजिक संरचना तथा आर्थिक पक्षको आफ्नै जातिगत चिनारी दिन सफल भएका छन्। विभिन्न भाषा र जातीयताका वावजुद पनि परम्परामा मेल मिलाप गरी आफ्नो परिचय दिनु राष्ट्रको एउटा राम्रो उपलब्धि मान्नुपर्छ।

कुनै पनि राष्ट्रको निर्माणमा त्यहाँका जनताहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। सिङ्गे राष्ट्रले त्यहाँका जनताहरूको योगदानको अपेक्षा गरिरहको हुन्छ। कुनै एक व्यक्ति तथा जातिको एकलो प्रयास मूर्खता सिवाय अरु केही हुँदैन। त्यसैले सामूहिक प्रयास नै देश निर्माणको मूल आधार हो भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै सबै जातजातिहरूलाई विकासको मूल धारमा समाहित गर्नु राष्ट्रको दायित्व हो। संबन्धित क्षेत्रमा पुगी गरिएको अध्ययनले मात्र त्यहाँका जातजातिहरूको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक लगायत विविध पक्षहरूको अवस्थाबारे सत्यतथ्य थाहा हुन सक्छ। अनि मात्र राष्ट्रले पछि परेका जातजातिहरूको उत्थानमा जोड दिन सक्छ। हरेक जातजातिको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा विकास हुनु भनेको समग्रमा सिङ्गे राष्ट्रको विकास हुनु हो।

यस अध्ययनले पाँचथर जिल्ला भारपा गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने दलित अन्तर्गत पर्ने दमाई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक र राजनैतिक पक्षको चित्रण गरेको छ। यो जातिको बारेमा यस भन्दा अगाडि खासै अध्ययन भएको पाइँदैन। जसले गर्दा आगामी दिनहरूमा यस जातिको सामाजिक तथा आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक र राजनैतिक पक्षका बारेमा जान्न चाहनेहरूलाई यस अध्ययनले मार्ग निर्देशन गर्नेछ, भने स्वयं दमाई जातिलाई पनि उनीहरूको जातीय उत्थानमा समेत सहयोग पुग्नेछ। यसका साथै विभिन्न अनुसन्धान कर्ता, नीतिनिर्माता, योजना निर्माण संबन्धी निकायहरूलाई पनि यसले सहयो पुर्याउने छ, भने समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विषयको अध्ययनमा समेत सहयोग पुग्नेछ भन्ने आशा राखिएको छ।

१.५ अनुसन्धान विधि

अनुसन्धानको क्रममा दमाई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था बारेमा सामान्य रूपमा वर्णन गरी दमाईहरूको बालिघरे, पथार्का बारेमा प्रष्टाउने प्रयास गरिनेछ ।

१.५.१ तथ्यहरूका स्रोत तथा प्रकृति

यस अध्ययनका क्रममा गुणात्मक तथा संख्यात्मक तथ्याङ्कको प्रयोग गरिनेछ । अध्ययनको क्रममा तथ्याङ्कको संकलन उत्तर दातासँगको अन्तर्वार्ता, मुख्य सूचना दातासँगको अन्तर्वार्ता अवलोकन आदिबाट गरिनेछ । द्वितीय तथ्याङ्क लिंदा स्थानीय संघसंस्थाको रेकर्ड यस सम्बन्धमा प्रकाशित भएका लेख रचना आदिबाट लिइनेछ ।

१.५.२ अन्तर्वार्ता अनुसूची

अध्ययनका क्रममा आवश्यक सामग्री प्राप्त गर्नको लागि व्यक्तिगत रूपमा अन्तर्वार्ता लिएको छ भने सोधिएका प्रश्न अर्थ संरचित खालका छन् । अन्तर्वार्ता सबै खालका व्यक्ति उमेर समुहका व्यक्तिसँग लिएको छ । यी जातिका मानिसको समय अनुकूल अन्तर्वार्ता गरिएको छ । दमाईहरूको आफ्नो जातिप्रतिको अवधारणा सम्बन्धी तथ्याङ्क पनि संकलन गरिएको छ ।

१.५.३ अवलोकन

अध्ययनको क्रममा यी दमाई जातिको प्रत्यक्ष रूपमा खानपान, रहनसहन, बोलचाल, घरको बन्दोबस्त, परिवारका सदस्यहरूले गर्ने क्रियाकलाप, घरमुलीको बारेमा अवलोकन गरियो । जसले गर्दा दमाई जातिको वर्तमान वास्तविक सामाजिक र आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

१.५.४ व्यक्तिगत अध्ययन

यस गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने दमाई परिवार मध्ये कम्तिमा ३ घरको वैयक्तिक अध्ययन गरिनेछ । जसले उनीहरूको बाल अवस्थादखि हालसम्मको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था अझ राम्रोसँग प्रष्ट्याउनेछ ।

१.५.५ तथ्याङ्क विश्लेषण

विभिन्न माध्यमबाट उपलब्ध सामग्रीहरूलाई विभिन्न भागमा प्रस्तुत गरिनेछ । गुणात्मक तथा मात्रात्मक तथ्याङ्कहरू विभिन्न माध्यम जस्तै Interview, Observation तथा Case Study हरूलाई व्यवस्थित तथा वैज्ञानिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिनेछ ।

१.६ अध्ययनका सीमाहरू

कुनै पनि क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने क्रममा सीमाहरूको निर्धारण गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । यसरी सीमाहरूको पूर्व निर्धारण गर्नुको प्रमुख कारण समय र आर्थिक अभावले गर्दा सम्पूर्ण पक्षको अध्ययन गर्न नसकिनु हो । शोधकार्य भनेको कुनै एउटा निश्चित समस्याको पहिचान गरी एउटा निश्चित विषयमा केन्द्रित रही निश्चित अवधिमा निश्चित ठाउँमा निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि गरिने कार्य हो । यो अध्ययन त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय क्याम्पस कीर्तिपुरको समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रको लागि मात्रै तयार गर्न लागिएको हो । यस अध्ययनमा निर्धारण गरिएका सीमाहरू यस प्रकार छन् -

१. यो अध्ययन एउटा सानो क्षेत्रमा केन्द्रित रहेकोले यस बाट प्राप्त परिणाम र निष्कर्षहरू अन्य ठाउँमा प्रभावकारी नहुन पनि सक्छन् ।
२. सीमित खर्च र समयमा गरिएको अध्ययन भएकोले प्राप्त गर्नुपर्ने सबै तथ्याङ्कहरू प्राप्त नहुन पनि सक्छन् ।
३. यस अध्ययनमा कुनै सिद्धान्तको उपयोग गरिएको छैन विभिन्न तथ्याङ्क, सूचना तथा व्यक्तिगत रायको आधारमा अध्ययन कार्य पूरा गरिएको छ ।

अध्याय-दुई

पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यका लागि पूर्ववत संबन्धित अध्ययनहरूमा समावेश गरिएका पुस्तक, लेख, रचना तथा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको सहायता लिनु आवश्यक हुन्छ। यस अध्ययनमा पनि स्वदेशी तथा विदेशी विद्वानहरूद्वारा नेपालका जाति जनजातिहरूका परम्परागत सामाजिक तथा आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक र राजनैतिक पक्षहरूमाथि अध्ययन गरी प्रकाशित भएका पुस्तक, वुलेटिन, पत्रपत्रिकाहरूलाई सान्दर्भिक रूपमा समीक्षा गरी तिनका आवश्यक अंशहरू यस अध्ययनमा राखिएका छन्।

२.२ जातीय छुवाछूतको पृष्ठभूमि

भारतमा प्रवेश गर्ने आर्यहरू कुन जातिका थिए भन्ने सवालमा विद्वानहरूबीच मत भिन्नता पाइन्छ। डा. रमाशंकर त्रिपाठीका अनुसार भारत प्रवेश गर्ने आर्यहरू युरोपियन (ककेशियन) जातिकै एक शाखा थिए। जसको आदिभूमि कालो सागरको उत्तरी मैदान मध्ये एशिया र मध्य तथा पश्चिम जर्मनी आदि क्षेत्रहरू थिए। उक्त भनाइमा अन्य कुनै पनि विद्वानहरूको मतैक्यता छैन। त्यसैले वर्णाश्रम धर्मभित्र बाँधिएका चार वर्ण ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शुद्र जातिहरू छुट्टै जाति नभएर एउटै जाति भएको कुरा पुष्टि हुन्छ। उनीहरूबीच रङ्ग, गुण, आकृति फरक नभएको, उनीहरू एउटै नश्लको भएको कुरामाथि उल्लेखित विद्वानहरूको भनाईबाट पुष्टि हुन्छ। भारत, नेपाल लगायतका दक्षिण एशियाली देशहरूमा रहेको जातीय विभेद छुट्टा-छुट्टै मूल र वंशका नागरिकहरूबीच नभई एउटै मूल र वंश वीचमा रहेको छ। ऋग्वेदको पुरुष सूक्तमा उल्लेखित वर्णाश्रम व्यवस्थालाई बंग्याएर “फुटाउ र शासन गर” मूल मन्त्रका साथ मनुस्मृतिले गरेको व्याख्या पश्चात् जटिल बन्दै गएको जातीय व्यवस्था लिच्छवीकाल (ई.सं. २०० देखि ८७९) को शुरुमा चार वर्ण १८ जातको थिति कायम गरेर ई.सं. ६०० सम्ममा समाजमा जातपात र छुवाछूतका प्रथा कायम गरियो। त्यसको प्रमाणिक अभिलेख राजा नरेन्द्रदेवको (इ.सं. ६४५-६७९) अनन्त लिंगेश्वर अभिलेख हो (लाम्गादे, २०६९, पृ. ३-४)।

मिथिला प्रदेशका कर्णाट राज्य (ई.सं. १०९७-१३२५) कर्णाली प्रदेशका पृथ्वी मल्लले (इ.सं.१३३८-१३६०), इ.सं.१४३७ मा राजा जयस्थिति मल्लले पण्डित कीर्तिनिधि उपाध्याय सहित ५ जना ब्राह्मणको अगुवाइमा मानव न्यायशास्त्र अन्तर्गत सामाजिक कलंकका रूपमा रहेको छुवाछुत प्रथालाई पराकाष्ठमा पुर्याउन राज्यले गाँउ-गाँउमा पञ्जिकाधिकारीहरू नियुक्ति गरी कुत्सित प्रयत्न गरेका थिए । गोरखाका राजा रामशाह द्वारा (ई.सं. १६०६-६०) सम्म आइपुग्दा चार जात छत्तीस वर्णमा परिभाषित गरियो । काठमाडौं उपत्यकाको मध्यकालीन मल्ल राज्यमा जातपात र छुवाछुत प्रथा चरम रूपमा लागू गरियो । वि.सं. १९१० मा जंगबहादुर राणाले पण्डित लोकपति भ्राको सहयोगमा मुलुकी ऐन जारी गरी जातपात र छुवाछुत प्रथालाई कडाईकासाथ लागू गर्न घटीबढी जातमा वर्गीकरणको महल बनाई छोइछिटो हाल्नुपर्ने र नपर्ने दुई जात भनी पानी नचल्ने जात भन्ने महलको ७ मा समाजका सबै जात-जातिका बीचमा ठूलो जातका मान्छेले तल्ला जातका मान्छेबाट छोएको खाएमा वा विवाह गरेमा तल्लै जातमा झारिने र थप दण्ड सजायको कानूनी व्यवस्था लागू गर्दै छुवाछुत प्रथाको कानूनी सञ्जाल खडा गरियो । अझ राज्यले कथित अछूत जाति भनिएका समुदायको धर्म, भाषा, कला, मौलिक संस्कृति तथा पूर्वज बंशको थर गोत्रको पहिचान समेत नामेट पार्ने दुस्प्रयास भयो । अतः कालो इतिहासको कालखण्डबाट गुज्रिएका हिजोका कथित शुद्र, नीच, अछूत जाति नै आज दलित वर्गको रूपमा परिणत हुन पुगेका छन् (नेपाल सरकार राष्ट्रिय दलित आयोग बुलेटिन २०६०, पृ. २-३) ।

नेपाली समाजमा रहेको दलित समस्या गलगाँडकै रूपमा रहेको छ । मुलुक केन्द्रीकृत एकात्मक तथा राजतन्त्रान्मक राज्य व्यवस्थाबाट मुक्त भएर संघीय गणतन्त्रात्मक राज्यको संरचनातर्फ उन्मुख छ । दलित समस्या भनेको के हो ? र संघीय राज्य प्रणालीमा यसका समाधानका उपायहरू के हुन् भन्ने कुरा चासोको विषय बनेको छ ।

सामान्यतया छुवाछूत भेदभावलाई मात्र दलित समुदायका समस्या भनेर बुझ्ने गरिएको छ । अर्को तर्फ दलित समस्या हिन्दू जात, समुदाय भित्रको मात्र समस्या हो भन्ने बुझाई पनि छ । त्यस बुझाईलाई आंशिक रूपमा मात्र सत्य भन्न सकिन्छ । यो समस्या हिन्दू समाजभित्रको उत्पादन हो तर नेपालमा हिन्दू सामन्तवादी शासकहरू र

शासनप्रणाली भित्र्याएर आदिवासी जनजाति माथि शासन गर्ने र सामन्तवादी मान्यताबाट जबरजस्त प्रशिक्षित गर्ने प्रक्रियाले गैर हिन्दु आदिवासी जनजातिमा समेत पर्याप्त मात्रामा प्रभाव जमाएको छ। यसरी आदिवासी-जनजाति समुदायको कोणबाट हेर्दा दलित समुदायको समस्या विजातीय उत्पत्तिको समस्या भए पनि उनीहरूको समेत सरोकारको समस्या बन्न गएको छ। हिन्दू उच्चजातको बाहुल्यता भएको क्षेत्रमा मात्र नभई आदिवासी-जनजातिको बाहुल्यता रहेको क्षेत्रमा समेत दमाई तथा दलित समुदायको स्थिति उस्तै प्रकारले शोषित, उत्पीडित र बहिष्कृत छ (गोरखापत्र, २०६५ कार्तिक ३०)।

२.३ नेपालमा जातीय प्रथाको शुरुवात

नेपालमा जातपात र छुवाछूत प्रथा यही जन्मेको नभइ भारततिरबाट सदैँ सदैँ आएको हो। शुरुमा यो तराई क्षेत्रतिर मात्रै सीमित थियो र ईसाको आसपास लिच्छवी, मल्ल आदिको साथसाथ पहाडी, हिमाली क्षेत्रतिर पनि सदैँ मध्यकालमा आएर भन भ्यागिदै गयो। अझ विशेष गरी पन्ध्रौँ-सोह्रौँ शताब्दीतिरका मुसलमानी आक्रमणले उत्तरी भारतका हिन्दू धर्मी जनता र राजा रजौटाहरू शरणार्थीका रूपमा पहाडतिर आउन थाले र सोह्रौँ-सत्रौँ शताब्दीतिर कुमाउ र पौडीगढवालतिरबाट हिन्दूहरू पूर्वी यात्रातिर लम्के। त्यसले नेपालको पहाडीक्षेत्र र वाग्मती उपत्यका हुँदै सिक्किम, भुटान र आसामसम्म व्यापकता लिदै गयो। अर्कातिर जातपात र छुवाछूतले उत्पीडित जनतालाई वर्ग र छुवाछूतको भेदभाव नभएका इस्लाम र ईसाइ धर्मले पनि प्रभावित गर्दै गए। धर्मको आडमा विदेशी आक्रमण र साम्राज्यवाद र उपनिवेशवादले फिजाएको जाललाई सबैले देखिरहकै छन्। यस्ता आक्रमण र जाल विस्तारलाई हिन्दू धर्मको जातपात र छुवाछूतको फुटले मलिलो आधार दिएको छ। अहिले पनि भारतमा वीसौँ करोड र नेपालमा पच्चीसौँ लाख जनता छुवाछूत प्रथाको कठोर उत्पीडन भोगिरहेका छन्। हामीलाई थाहै छ, नेपाली भू-भागमा बुद्धकालदेखि आजसम्म जातपात र छुवाछूत विरुद्ध अनेकौँ सुधारवादी विचार संघर्ष देखा पर्दै आएका छन् र हालैका दशकहरूमा यस उत्पीडनबाट मुक्तिको निम्ति अनेकौँ क्षेत्रबाट काम र संघर्ष हुँदै आएका छन्। फलस्वरूप जातपात र छुवाछूत प्रथालाई संविधान र ऐन कानूनले निषेध गर्ने ऐतिहासिक चरणमा हामी आइपुगेका छौं। तर हजारौँ वर्षको कुसंस्कारको कुहिगन्धे हिलोको ताल परेको समाजमा विधान र कानूनको उल्लेखले मात्र यस महारोगको निर्णायक उपचार हुन सक्दैन। अर्को कुरा पनि स्पष्ट छ,

जबसम्म हामी समाजबाट छुवाछूतको कलंक, जातपातको अमानवीय विभाजन र जातीय भेदभावलाई पूर्ण रूपले उन्मूलन गर्न सक्दैनौं, तबसम्म हाम्रो समाज एकतावद्ध भएर प्रगतिको बाटोमा अघि बढ्न सक्दैन (प्रश्रित २०५८, पृ. ६५-६६) ।

मनुस्मृतिमा मनुले चार वर्णको कार्य विभाजनको उल्लेख गरेको पाइन्छ (अधिकारी, २०५१) । जसमा उल्लेख भए अनुसार ब्राह्मणले वेद पढ्नु-पढाउनु, दान लिनु-दिनु, यज्ञ गर्नु, क्षेत्रीले राजकाज चलाउनु तथा मारकाट गर्नु, वैश्यले वाणिज्य व्यवसाय तथा कृषि कार्य गर्नु र शूद्रले आफूभन्दा माथिका तीनवटै वर्णको सेवा गर्नु भन्ने छ । महाभारतमा मृगु ऋषि भन्छन्-ब्रम्हाले सर्वप्रथम ब्राह्मणको सृष्टि गरे । त्यसपछि क्रमशः क्षेत्री, वैश्य र शूद्रको सृष्टि भयो ।

वि.सं. १२२५ मा लेखिएको श्लोक संहिताबाट नेपालमा जातजाति भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । विभिन्न शिलालेख तथा विदेशी स्रोतबाट इस्वीको पांचौं शताब्दीबाट वा सो भन्दा पनि अगाडि देखि नेपालमा क्षेत्रीयहरूको शासन र समाजमा ब्राह्मणहरूले धार्मिक कार्य सम्पन्न गर्ने गरेको कुरा उल्लेख छन् । अंशुवर्माको समयभन्दा अगाडि र पछाडिका विभिन्न लिच्छवी शासकहरूका शिलालेखमा ब्राह्मणहरूले धार्मिक कार्य सम्पन्न गर्ने गरेको कुराको प्रशस्त उल्लेख पाइन्छ । उनीहरूको शिलालेखमा ब्राह्मणहरूलाई 'पास' भनेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ । राजा र रानीबाट ब्राह्मणहरूलाई प्रशस्त उपहार दिएको कुरा लिच्छवी शिलालेख (मानदेव ३८६ संवत्) मा उल्लेख छ । यसबाट पनि त्यस समयको नेपाली समाज जातीय व्यवस्थामा आधारित थियो भन्ने प्रमाण मिल्दछ । ब्राह्मणहरूलाई माथिल्लो जातिको सदस्य मानिन्थ्यो । ब्राह्मणहरूले नै धार्मिक कार्यहरूको व्यवस्था गर्न निर्देशन दिने गर्दथे । त्यस समयमा क्षेत्रीय तथा वैश्यको पनि उल्लेख छ । तर शूद्र वा दलित जातिको बारेमा साधारण भ्रूलक मात्र दिएको पाइन्छ । यस प्रकार नेपालमा जातिप्रथा फैलिएको पाइन्छ ।

मल्लकालीन राजा जयस्थिति मल्लले नेपालको समाजलाई चार जात र छत्तिस वर्णमा विभाजित गरेका थिए । चार जातिमा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र पर्दथे । ब्राह्मणहरू पनि पग्चगौडा र पग्च द्रविड गरी दुई वर्गमा विभाजित गरिएका थिए । ब्राह्मणहरूलाई देवदेवीको पूजा गर्नुका साथै अन्य उच्चकर्म गर्ने, क्षेत्रीले राजकाज

संबन्धी कार्य गर्ने, वैश्यले व्यापर र खेतीपाती गर्ने र शूद्रले माथिल्लो जातको सेवा गर्ने गरी कार्य विभाजन गरिएको थियो । ब्राह्मण र क्षेत्रीले सामाजिक जीवनका लागि उमेर अनुसार ब्रम्हचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्यास धर्मको पालन गर्नु पर्ने नियम लागू गरिएको थियो । अन्य वर्गहरू ६४ जातिमा विभाजित गरिएको थियो । नेवार समाजमा आचार्य, वैद्य, दैवज्ञ र श्रेष्ठ उच्च स्तरका मानिन्थे । आचार्यलाई ३ वर्गमा, वैद्यलाई ४ वर्गमा, दैवज्ञलाई ४ वर्गमा र श्रेष्ठलाई अनेक वर्गमा विभाजित गरिएको थियो । श्रेष्ठमध्ये दश थर र उपर्युक्त तीन जातिका नेवारलाई मात्र यज्ञोपवीत (जनै) धारण गर्ने अधिकार दिइयो । बाँकीसमाज ३६ जातिमा बाँडियो । जसमध्ये ३२ जाति ज्यापु मात्र थिए । माथिल्लो ४ जातिलाई तल्लो जातिले छोएको खानपिन गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । पोडे, चमार आदिको पानी नचल्ने भयो । तल्लो जातिका व्यक्तिहरूले आफूभन्दा माथिल्लो जातिका व्यक्तिहरूलाई सम्मान र उचित आदर दर्शाउनु पर्ने चलन चलेको थियो (रावल, २०५९, पृ.५) ।

राजा सुरेन्द्रको शासनकालमा निर्माण गरिएको पहिलो मुलुकी ऐन र त्यसपछि समय-समयमा संशोधन तथा सुधार भएका ऐनहरू जुन सन् १८५३ देखि १९५० सम्म बनेर देशमा लागु गरिएका थिए, ती ऐनहरू जातिगत आधारमा लागु हुन्थे (शर्मा, १९७७, १९७८) । त्यस समयमा समाज जातिगत आधारमा बाँडिएको थियो र राज्यका ऐन नियमहरू पनि जातिकै आधारमा लागुहुने कुरा स्पष्ट छ । त्यस समयको कानुनले पनि सांस्कृतिक विभिन्नतालाई ख्यालमा राखी सबै जातिलाई हिन्दू जातीय व्यवस्था अनुरूप समेटि शासन गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ । त्यस समयमा गरिएको सबै जातीय वर्गीकरणलाई मुख्यतया चार वर्ण छत्तीस जातमा विभक्त गरी श्रेणी विभाजन गरेको पाइन्छ । पहिलो मुलुकी ऐन अनुसार निर्दिष्ट गरिएको जातीय संरचना यस प्रकार रहेको पाइन्छ :

१. तागाधारी
२. मतवाली
३. पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्नु नपर्ने
४. पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्नु पर्ने ।

यहाँ तागाधारी वर्गमा बाहुन, ठकुरी, र क्षेत्रीहरू पर्दछन् । मतवाली अन्तर्गत पर्ने जातिहरूमा राई, लिम्बु, गुरुङ्ग, नेवार, मगर उपल्ला मतवाली र दनुवार, चेपाङ्ग, कुमाल, मेचे जस्ता जातिहरू तल्ला मतवाली अन्तर्गत पर्दछन् । मतवालीहरूलाई छोइछिटो हाल्न नपर्ने तर अन्य सामाजिक, खानपान, विवाह, आदिमा भने बन्देज रहने व्यवस्था छ । पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्नु नपर्ने जातिहरूमा धोवी, मुसलमान, तला, कुलु, कसाई, कुशले, कुडारा र म्लेच्छ पर्दछन् भने पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्नुपर्ने जातिहरूमा सार्की, कामी, दमाई, गाइने, सुनार, बादी, पोडे, च्यामे, हुड्के, वड आदि पर्दछन् (रावल, २०५९, पृ-६) ।

प्राचीनकालको सुरुमा परिवारका विभिन्न सदस्यहरूले पेशाको आधारमा फरक-फरक पेशामा संलग्न हुन पाँउथे । तर समयको परिवर्तन सँगै मध्य युगमा आएर जन्म नै पेशा चयनको मुख्य आधार हुन पुग्यो । प्राचीनकालदेखि जातीय प्रथा रहेको लिच्छवीकालमा पेशागत चार वर्ण नै चारजातको रूपमा विभक्त भई समाजमा हालपनि विद्यमान रहेको छ । हिन्दुधर्मको जाति व्यवस्थामा सबैभन्दा तल्लो जातिको दर्जीलाई शूद्र जातिमा राखेको पाइन्छ । शूद्रका पनि विविध जातिहरू छन् । प्राचीनकालदेखि विद्यमान जाति प्रथामा लिच्छवीकालमा जरो गाडेको जातिप्रथा मल्लकालमा पनि प्रभावकारी रूपमा रहयो । यसलाई अझ बलियो पार्ने काम जयस्थिति मल्लले गरेका थिए । सामाजिक मान्यता स्वरूप राजा सुरेन्द्रको पालामा ऐन कानुनमा समेत जाति प्रथाले स्थान पाई भन् सवल र सशक्त रूपमा मौलाउँदै आएको पाइन्छ ।

२.४ नेपालमा जातीय प्रथाको अवस्था

पि.कप्लान (सन् १९७२) ले नेपाली हिन्दु समाजमा उच्च जात मानिने पश्चिम नेपालका बाहुन र अछूत मानिने सार्कीहरू बीचको सामाजिक तथा आर्थिक संबन्धलाई देखाउन खोजेका छन् । जसमा सामाजिक रूपमा अछूत रहेका सार्कीहरू वा अछूत जातलाई राजनीतिमा आफ्नो पक्षमा ल्याउन बाहुन जातका मानिसले खेलेको भूमिकालाई उल्लेख गरेका छन् ।

हेमचुरी (सन् १९९९) का अनुसार सामाजिक अपमान र छुवाछूतको पीडाले दलित आक्रान्त छ । यसको बढी मार दलित महिलालाई परेको छ । धारामा पानी लिन जाँदा ठूला जातको पानीको भाडो छोइदियो भने कुटाइ खानु पर्ने, पानीको पालो समयमा

नपाउने, धाराको पानी नपाउदा फोहर पानी पिउनु पर्ने आदि कार्यमा बढी संलग्नता महिलाहरूको नै हुने हुँदा महिलाले बढी समस्या भोग्नु परेको छ। धारामा पानी लिन जाँदा छोइयो भनेर कुटाई खानु सामान्य हो। यो समस्या अदालतसम्म पुगेको छ। साथै दलित महिलाको शरीरसित खेल्न पाउँदासम्म त्यहाँ जातपात केही हुँदैन तर जब ती महिलाई समाजमा प्रतिष्ठित स्थान दिनुपर्ने बेला भयो भने जातपातले निकै ठूलो भूमिका खेल्दछ। यौन शोषणको सबैभन्दा बढी असर वादी जातका महिलाले भोग्नु परेको छ।

आज पनि दक्षिण एशियाका नेपाल र भारत तथा हिन्दु जनसंख्या भएका देशहरूमा सबै भन्दा गरिब र सबैभन्दा बढी उत्पीडनमा दलितहरू छन्। आज पनि दलितहरूका बस्तीमा आगो लगाउनु, दलित महिलाहरूलाई सामूहिक बलत्कार गर्नु र त्यसको कुनै पुर्पक्ष नहुनु सामान्य कुरा हो। अहिले पनि दलितहरू पेशा परिवर्तन गर्न स्वतन्त्र छैनन्। कानुनी रूपमा उपलब्ध स्वतन्त्रता सांस्कृतिक बन्देजका कारणले समाजको आधारभूत तह लागू हुन सकेको छैन। उच्च जातका घरमा मरेका जनावरहरूको सिनु फाल्नुपर्ने, सुत्केरीको सालनाल काट्नु पर्ने, लासको कपडा स्याहार्नु पर्ने, नड काटिदिनु पर्ने लगायतका सयौं बाध्यताहरू ज्यूँ का त्यूँ छन्। अहिले पनि दलितसंग बसेर अधिकांश उच्च जातका मानिसले खाना खाँदैनन्, उसले छोएको पानी खाँदैनन्, उसलाई घरभित्र पस्न दिँदैनन्। अहिले पनि दलितहरूले उत्पादन गरेको दूध धेरै ठाउँमा बिक्रदैन। दलितलाई गाली गर्ने अर्कै शब्द छ। रूपवती दलित महिला 'बाहुनी जस्ती' भनिन्छ, खराब बानीको ब्राह्मणलाई 'अछूत जस्तो' भनिन्छ। यसरी आज पनि समस्त सुन्दरता संबन्धी मनोविज्ञान अरुको भागमा पारिन्छ भने कुरूपता जति दलितको भागमा पारिन्छ (आहुति-२००४, पृ.४७६)।

विश्वविद्यालयका अध्यापकहरूमा दलितहरू एक दर्जनको हाराहारीमा पुगेका छन्। उद्योग, वाणिज्य संघ र नेपाल चेम्बर अफ कमर्सजस्ता संस्थाहरूमा कोही पनि दलितको केन्द्रीय पदाधिकारी छैनन्। प्रशासन क्षेत्रमा एकाध शाखा अधिकृत छन्, त्यसभन्दा माथिल्लो तहमा पुगेका विरलै भेटिन्छन् र जो पुगेका छन् तिनीहरू मध्ये थुप्रैले 'जात' ढाँटेको र आफ्नो समुदायसंग अलग रहेको स्थिति छ। अहिलेसम्म दलितहरूमा २ जना डाक्टर र १५ जना इन्जिनियर रहेका छन् (विश्वकर्मा, २००९)। साहित्यमा नेपाल र भारतका (नेपाली मूलका) गरी मुस्किलले एक दर्जन जति स्थापित छन्। नेपाली समाजको

कलाक्षेत्र मात्रै एउटा क्षेत्र छ, जहाँ दलितहरूको उपस्थिति सामान्यतया ठिकै छ, त्यो हो- गायन र संगीत । नेपालको रेडियोमा गायन र सङ्गीतमा मूलतः कामी, दमाई र नेवार दलितको ठिकठिकै उपस्थिति छ । फिल्म क्षेत्रमा नेपालभित्रका दलित एक जना पनि निर्देशक छैनन् । दुई जना दलित निर्देशक छन्, ती पनि नेपाली मूलका भारतीय हुन् । रोचक त के छ भने दार्जिलिङतिरबाट भित्रिएका दलित फिल्म निर्देशक तुलसी घिमिरे, गायिकाहरू देवीका प्रधान, सङ्गीतकारहरू रञ्जीत गजमेर, सचिन सिंह जस्ता प्रतिभाहरूले 'जात' नलेखी थर लेखेकाले धेरैलाई उनीहरू दलित हुन् भन्ने पनि थाहा छैन (आहुति, २००४ पृ-४९१-४९२) ।

वि.सं. २०११ सालमा पशुपति मन्दिर प्रवेश सङ्घर्षका निमित्त सिद्धिबहादुर खड्गीको संयोजकत्वमा सहर्षनाथ कपाली, मेवा कपाली, मोहनलाल कपाली, गणेश योगी आदि रहेको "पशुपति मन्दिर प्रवेश सङ्घर्ष समिति" गठन गरिएको थियो । त्यति बेला टड्कप्रसाद अचार्य गृहमन्त्री थिए । हजारौं दलितहरू त्यसमा पनि अत्यधिक महिलाहरूको सहभागिता रहेको जुलुसमाथि ब्यापक लाठीचार्ज गरी ७५० जनालाई गिरफ्तार गरिएको थियो । उक्त संघर्ष पश्चात् पहिलोचोटि मन्दिरको ढोकामा राखिएको "अछूतलाई निषेध" लेखिएको बोर्ड हटाइयो (इन्सेक, २०५३) । तर कालक्रममा फेरि पनि दलितहरू माथि भेदभाव बाँकी रहेकाले २०५८ मा ने.क.पा. (ए.मा.ले.) संग सम्बद्ध दलित संगठनले पुनः मन्दिर प्रवेशको आयोजना गर्‍यो (अहुति, २००४, पृ-४९७-४९८) ।

मुलुकी ऐन , २०२० को महल १९ को अदलको १० (क) मा भनिएको छ "कसैले कसैलाई जातिपाति, धर्म, वर्ण, वर्ग वा कामको आधारमा छुवाछूतको भेदभावपूर्ण व्यवहार वा बहिस्कार वा निषेध गरेमा तीन महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद वा एक हजार रूपैया देखि पच्चिस हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ" भनिएको छ ।

गिरी (२०५४:८०) का अनुसार "अन्तर्जातीय विवाहको समस्या दलित समुदायकै जातिहरूबीच पनि समाधान हुन सकेको छैन । एउटा दमाईले सार्कीसंग अथवा अन्य कुनै दलितसमुदायका व्यक्तिले आफ्नो भन्दा भिन्न जातिको दलितसंग बैवाहिक संबन्ध गाँसेर सद्भावपूर्ण एकतामा बाँधिन हिचकिचाइ रहेको देखिन्छ ।"

विष्ट (२०५५) ले नेपालका विभिन्न जाति, जनजातिका सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अवस्थाको बारेमा सूक्ष्म रूपले उठाउन खोजेको देखिन्छ। सम्भवतः धेरै जाति तथा जनजातिहरूको विभिन्न अवस्थाको बारेमा वर्णन गरिएको र समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिने यो नै नेपालको पहिलो पुस्तक हो र यसमा नेपाली समाजमा विभिन्न जाति जनजातिको आगमन के कसरी भएको थियो ? तिनीहरूको अवस्था के कस्तो रहेको छ ? अन्य जातिसंग के कस्तो सामाजिक सांस्कृतिक संबन्ध रहेको छ ? भन्ने तथ्यलाई उठाएका छन्।

आजको नेपालमा कानूनको दृष्टिमा जात ठूलो र सानो भनी मानिँदैन। त्यसैले पेशा र काम अनुसार जात छुट्याउन सकिँदैन। जसले जे काम गरे पनि हुन्छ। धेरै मानिस आफूलाई मन परेको काम गर्दै आएका छन्। तैपनि पुरानो परम्परा अनुसार जात जातले पाइआएको काम गरिआउने मानिस प्रशस्त संख्यामा हुनाले यस्तो काम हेरी जात केही मात्रामा छुट्याउन सकिन्छ (विष्ट, २०५५, पृ- ९)।

दलित तथा उपेक्षित समुदाय राष्ट्रका सम्पत्ति हुन् र उनीहरूको पेशागत दक्षता, सीप र ज्ञान मुलुकको प्रमुख स्रोत हो। यस समुदायको सन्तुलित विकास नभएसम्म वा यिनीहरूको सक्रिय सहयोग प्राप्त गरिए मात्र सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय विकास अभियान सम्भव छ। यही तथ्यलाई मनन गरी यस समुदायलाई विकासका साभेदारका रूपमा प्रत्यक्ष सहभागी गराई कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य अनुरूप तर्जुमा भएका नीति कार्यक्रमको प्रभावकारी सामाजिक सद्भाव, समानता, सामाजिक चेतनामा अभिवृद्धि र समान अवस्थाको सिर्जना गरी कार्यान्वयनबाट गरिबी निवारण गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तमा उल्लेख्य सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखिएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, भाद्र २०५५)।

असमानताको स्थितिले दलितहरूको पीडादायी जीवनलाई प्रतिविम्बित गर्दछ। बाँच्नका लागि खेतीयोग्य जमिन नहुनाले र अन्य क्षेत्रमा रोजगारीको अभावका कारणले दलितहरू मूलतः कृषि क्षेत्रमा मोही किसान र कृषि श्रमिकका रूपमा रहेका छन्। पहाडमा खेताला, हली, गोठाला, र तराईमा जन (खेताला), हरूवा, चरुवा, कमैयाका रूपमा क्रियाशील छन्। त्यसै गरी दलितहरूको करीव ४० प्रतिशत संख्या परम्परागत

जातीय सीपमूलक पेशामा संलग्न छन् (शर्मा, २०५७) । तर कृषि र सीपमूलक व्यवसाय दुवैमा उनीहरू सामन्ती र अर्धसामन्ती शोषणमा परेका छन् ।

जाति व्यवस्थामा ठूलो जाति र सानो जाति भन्ने भावना बढेपछि छुवाछूतले पनि मान्यता पाएको देखिन्छ । नेपाली समाजको कुनै निश्चित जातलाई अछूत मान्नु, उसले छोएको खाना खान नहुने धारणा राख्नु, अछूत जातले छोएमा पानी छर्कने र चोख्याउने गर्नु पर्ने धारणा राख्नु र जाति सफासुगधर भए पनि अछूत मानिने जातको मानिसलाई छुन नहुने धारणा राख्नु जातिप्रथा संबन्धी अमानवीय धारणा र व्यवहार हुन् । यस प्रथामा ठूलो सानोको भेदभाव हुने हुनाले यसले जाति-जाति बीचमा वैमनस्यता सिर्जना गर्न सक्दछ । यसैबाट जातीय संघर्ष, भै-भगडा र कचिंगल पनि सिर्जना हुन सक्छन् । तसर्थ जाति प्रथालाई घृणित प्रथाको रूपमा पनि लिने गरेको पाइन्छ (दाहाल र खतिवडा, २०५७, पृ.१९१) ।

दलित पिताका नजरमा पुत्री शिक्षाको महत्व कस्तो रहेको छ भन्ने बारेमा एउटा घटना यहाँ उल्लेख गरिएको छ - रामेछाप गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ का तपे कामीले छोरीलाई विद्यालय पठाएर चेतनशील हुन्छिन् र पोइल जान्छिन भनेर प्रौढ कक्षामा सामेल हुन दिएनन् । जिल्ला सदरमुकामबाट नजिकै घर भएर पनि चेतना नखुलेका तपेले स्थानीय गैर सरसरकारी संस्था तामाकोशी सेवा समितिबाट दलित उत्थानका लागि संचालन गरिएको प्रौढ कक्षामा सामेल भएमा छोरीको खुट्टा भाँचिदिने घोषण गरेको कारण उनकी छोरी सो कार्यक्रममा सामेल हुन सकिनन् । आफ्ना बाबुको निर्णयबाट दुःखित बनेकी शर्मिलाले भनिन् -“अरु जातिका मेरा उमेरका त्यही ठाउँमा पढ्दा कोही पनि पोइल गएनन् । म मात्र बाबुको दृष्टिमा गलत भएँ” (गोरखापत्र, ४ बैशाख २०५७) ।

गीतकार शरद पौडेलद्वारा रचित एवं सङ्गीतबद्ध गीतको एक अंश यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

रगत चल्छ, श्रम चल्छ, सीप चल्दछ,

तर पनि किन हाम्रो पानी चल्दैन ?

(पौडेल, २०५८ : ५९)

आदिम समाजका मानिसहरू जात र कुलमा सबै समान थिए, अर्थात् त्यहाँ मानिस मानिस बीच असमानता र भेदभाव थिएन (शान्तिपर्व, १०७/३०) ।

शूद्रले वेद सुनेमा सीसा र लाहा पगालेर उसको कानमा हालिदिनु, वेदको मन्त्र उच्चारण गरेमा जिभ्रो काटिदिनु, वेदमन्त्र कण्ठस्थ गरेमा ज्यानै मारिदिनु । उसले आसन, बिस्तरा, बाटो आदिमा उच्च जातिसंग दाँजिन खोजे १०० पण दण्ड गर्नु (गौतम सूत्र-१२) ।

पृथ्वीनारायण शाहले नेपाललाई चारजात छत्तीस वर्णको साभा फूलबारी भनेका थिए । वास्तवमा भन्ने हो भने चार जात छत्तीस वर्ण हुँदैन र चार वर्ण छत्तीस जात हुन्छ । वर्ण शब्दले ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य र शूद्रलाई बुझाउँछ भने जाति वा जात शब्दले कुनै कुलमा जन्मेको कारणले पाएको मर्यादा-भेद वर्णसङ्करत्व वा पेशातत्वलाई अंगाल्छ (शर्मा, २०५८ पृ.७१) ।

आम नेपालीको सरदर आयुको तुलनामा दलितको आयु पाँच वर्ष कम छ । मातृमृत्यु दर, शिशुमृत्यु दर, कुपोषण र खाद्य असुरक्षा जस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा अन्य जातिको तुलनामा दलितहरूको स्थिति अत्यन्तै गम्भीर छ । राज्यका प्रमुख अंगहरूमा दलितहरूको सहभागिता नगण्य छ । सेना र प्रहरीभित्र पनि छुवाछूत कायम छ । २०५६ सालमा पहिलोचोटी एक अधिकृतले सेनामा दलितको हातबाट छोएको खाएको समाचार प्रकाशित गरिएकोले पनि स्थिति प्रष्ट हुन्छ (कान्तिपुर, १३ मंसीर २०५८) ।

न्यायपालिकाको क्षेत्रमा लेखन्दास र एकाध अधिवक्ता बाहेक न्यायधीश स्तरका एक जना पनि दलितहरू छैनन् । पत्रकारिताको क्षेत्रमा एक दर्जन भन्दा कम रिपोर्टर, त्यति नै संख्यामा स्तम्भ लेखक र दलित संबन्धी एकाध पत्रिकाका सम्पादकहरू छन् (पराजुली र गौतम २०५८) ।

आज पनि पश्चिम नेपालका दार्चुला बैतडी, डडेलधुरा, बझाङ, डोटी, अछाम लगायतका जिल्लाहरूमा दलितहरूले उच्च जातिका डोली बोक्नु पर्ने, बाटामा जम्काभेट हुँदा बाटोको तल भरिदिनु पर्ने, गाउँका ब्राह्मण, क्षेत्री मर्दा जुठो बार्नु पर्ने लगायतका उत्पीडनहरू जारी छन् । नेपालको कानुनी रूपमा जातीय भेदभावको अन्त्य गरेको तीन

दशक वितिसक्दा पनि छुवाछुत समाजमा व्याप्त छ । सेभ द चिलड्रेन यु.एस.ले पाँच विकास क्षेत्रमा छुवाछुतको स्थिति बारे गरेको अध्ययन अनुसार भापामा ६९ प्रतिशत, चितवनमा ७१ प्रतिशत, सुर्खेतमा ९० प्रतिशत कैलालीमा ९४ प्रतिशत छुवाछुत छ ।
●दर्नाल, २०५८(२०५७):५४' । ती सबै जिल्लाहरू सुगम जिल्लाका रूपमा चिनिन्छन् ।

२०४६ सालको परिवर्तन पश्चात् नेपाली समाजमा विभिन्न दातृ संस्थाहरूको लगानी र प्रायोजनमा गैरसरकारी संस्थाहरू खुल्ने क्रम वर्षाको भेलभै उर्लिएको छ । दलित जातिको हितसंग संबन्धित भनेर १५० भन्दा बढी गैरसरकारी संस्थाहरू खुलेका देखिन्छन् (वन्त र अरु २०५८) । तर ती मध्ये आधा दर्जन जतिलाई छाडेर अरु सबै दलितका नाममा दातृ संस्थाहरूद्वारा पर्याप्त रकम व्यक्तिगत लाभमा लगाउनमै केन्द्रित छन् वा निश्क्रिय छन् । दलित सेवा सङ्घ, दलित महिला सङ्घ, जनउत्थान प्रतिष्ठान, सेफ नेपालगञ्ज, नेपाल राष्ट्रिय समाजकल्याण सङ्घ कञ्चनपुर र आत्मनिर्भर विकास मञ्च लगायतका गैरसरकारी संस्थाहरू जेजस्तो रूपमा भएपनि दलितजातिवीच सक्रिय भने रहेका देखिन्छन् । त्यसै गरी स्थानीय स्तरका एकसय भन्दा बढी गैरसरकारी संस्थाहरूको छाता संगठनका रूपमा दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घ पनि गठन भई संचालित छ । सबैजसो गैरसरकारी संस्थाहरूले दलितहरूबीच साक्षरता कार्यक्रम आयआर्जन, रोजगारी कार्यक्रम र विकास निर्माण कार्यक्रम लगायतका क्षेत्रमा काम गरेको देखिन्छ । त्यसबाहेक आत्मनिर्भर विकास मञ्चले दलितहरूको राजनैतिक र सांस्कृतिक चेतनास्तरको विकास एवं दलित अधिकारका निमित्त सामाजिक सङ्घर्षका क्षेत्रमा पनि दलितहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने गरेको देखिन्छ, भने दलित सेवा संघले रेडियो र टि.भी. मा दलित जागरण कार्यक्रम प्रसारण गर्ने र जनउत्थान प्रतिष्ठानले मूलतः प्रकाशनको क्षेत्रमा आफूलाई केन्द्रित गरेको देखिन्छ ।

नेपाल हिन्दू राष्ट्र वा धर्मनिरपेक्ष राज्य के हुने त्यसबारे दलितहरूमा एकै खालको विचारधारा देखिदैन । हिन्दू रहने वा धर्म निरपेक्षता अंगाल्ने भन्ने विवादमा दलितहरूमा तीनवटा धारहरू देखा परेका छन् । पहिलो सोचाई के हो भने वर्ण व्यवस्था या जातपातका कारण दलित समुदाय अपहेलित अवस्थामा पुगेको छ र यो व्यवस्था समाजबाट हटाउन सकेमा दलितहरू सम्मानसाथ बस्न सक्नेछन् । यस धारको विचारयोग्य कुरा के छ भने जातभात हिन्दू धर्मसंगै जोडिएको कुरा होइन, यो पछि

थपिएको कुरा हो भन्ने धारणाले यसमा मान्यता पाएको छ। राज्यले हिन्दू धर्मलाई अंगालेमा कुनै समस्या छैन यद्यपि जातभातको उन्मूलन हुनुपर्छ भन्ने (पहिलो धारको अडान छ। दोस्रो धारअनुसार वर्णव्यवस्था हिन्दू धर्मको अभिन्न अंग भएकाले हिन्दू धर्मभित्र दलितहरू मर्यादा साथ बस्न पाउने कुरा असम्भव छ र हिन्दू धर्मलाई सम्पूर्ण रूपमा त्यागेर अन्य धर्म, त्यसमा पनि सकेसम्म बौद्ध धर्मलाई अंगाले तिनले मुक्ति पाउन सक्ने छन्। यस धारले नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राज्यको रूपमा सुरक्षित भएको देख्न चाहन्छ, किनभने हिन्दू धर्मलाई प्राथमिकताको व्यवहार नदिँदा मात्र दलितहरूको स्थिति सुनिश्चित हुने विश्वास यस धारको रहेको छ। तेस्रो धार अनुसार धर्महरू सबै संदिग्ध छन् किनभने ती परम्परा र रूढीवादमा आधारित हुन्छन्। अतः धर्मलाई पूर्ण रूपमा बहिष्कार गरी त्यसको साटो नास्तिकतालाई अपनाएमा मात्र दलितहरू मुक्त हुन सक्छन् भन्ने धारणा तेस्रो धारले लिएको छ। यस्तो अवस्थामा नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राज्यका रूपमा सुरक्षित राख्न आवश्यक ठानिएको छ किनभने सबै धर्मसंग सम्बन्ध विच्छेद गरेको राज्यमा मात्रै दलितहरूका लागि पूर्ण मुक्तिको सम्भावना हुन्छ भन्ने कुरामा यो धार विश्वस्त छ (वन्त र अरु २०५८)।

मध्यकालीन राज्य रजौटाहरूमा दरबारभित्र नाचगान गरी दरबारियाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने पेशा अपनाएका गन्धर्व वा गाइने जातिहरू आजकल जीविकोपार्जनको लागि घर-घर डुलेर सारङ्गी बजाएर गीत गाई हिडडुल गर्दा पनि परिवार पाल्न नसकी अन्य पेशा अपनाउन समेत थालेका छन्। यसरी नै मध्यपश्चिमाञ्चलका केही स्थानहरूमा युग र परिस्थिति परिवर्तनका कारण यौन व्यापार गर्न विवश रहेका वादी वदिनीहरू पनि नेपाली जाति नै हुन् (निरौला, २०५९, पृ.११९-१२०)।

मानव अधिकार वर्ष पुस्तक (१९९३) ले नेपालका केही अछूत जातिहरू सार्की, दमाई, कामी, गाइने, वादी, पोडे, च्यामे आदिको बारेमा संक्षिप्त रूपले चिनारी गरेको पाइन्छ। जसमा ऐतिहासिक पृष्ठभूमी, वर्तमान अवस्थाका बारेमा वर्णन र यसका अतिरिक्त उपर्युक्त जातिहरूको बसोबास क्षेत्रको बारेमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ (रावल, २०५९, पृ.१०)।

नेपालका दलित जातिको बारेमा Save the children America ले केही अध्ययन अनुसन्धान गरेको पाइन्छ। यसले दलित वर्गका केटाकेटीलाई पढ्नको लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नुको साथै नेपाल दलित सेवा संघ मार्फत् रेडियो नेपालबाट दलित जनजागरण कार्यक्रम संचालन गर्न आर्थिक सहयोग समेत जुटाउदै आएको छ (रावल २०५९, पृ.१०-११)।

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय दलित आयोग बुलेटिन २०६० मा उल्लेख भए अनुसार नेपालका दलित जातिहरूमा कामी, दमाई ढोली, सार्की, चमार, हरिजन, राम, मुसहर, दुसाध पासवान, सोनाम, लोहार, तत्मा, खत्वे, धोवी, सतार, बाँतर, चिडीमार, डोम, गाइने, वादी, हलखोर मेहत्तर, पत्थरकट्टा र केही पहिचान नभएका दलितहरू छन्।

नोट : (१) माथि उल्लेख गरिएको चिडीमार बाहेक १८ जाति र कसाई, कुसले (कपाली), कुचे, च्यामे, पोडे, गरी जम्मा २३ जातिलाई स्थानीय विकास मन्त्रालयको मिति: २०५४/१२/१८ को निर्णय अनुसार दलित वर्गमा सूचीकृत गरिएको थियो। तर हाल आयोगले दलित जातिका बारेमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरि २२ जातिलाई दलित वर्गमा पर्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ।

(२) नेवार समुदायका कसाई, कुसले (कपाली), चौला, कुचे, धोवी (रजक उपत्यका) ले आफू दलित समुदायमा नपर्ने भनी सम्बन्धित निकायमा निवेदन पेश गरेकाले राष्ट्रिय जनगणना २०५८ मा ती जातिको जातिगत तथ्याङ्क छुट्टै उल्लेख भएको छैन।

(३) राष्ट्रिय दलित आयोगद्वारा गरिएको अध्ययन अनुसन्धानबाट पहिचान गरिएका कलर, ककैहिया, कोरी, खटिक, पासी, सरभंग (सरबरिया) जस्ता दलित जातिको संख्या सरकारी जनगणनामा उल्लेख नगरिएकोले दलितको कुल जनसंख्या कम र विवादास्पद देखिएकोले भविष्यमा हुने जनगणनामा दलित समुदायका सबै जातको संख्या स्पष्ट हुने गरी उल्लेख हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

गोरखापत्र (२०६२, वैशाख ९) को समाचार अनुसार वाग्लुङ्गको विहुँ गाउँमा जयभद्र विश्वकर्मांले आफ्नै खर्चमा शिव, भैरवको मन्दिर बनाए। सो मन्दिरमा उनी आफै

पूजापाठ गर्छन् । उनी पण्डित वा पुजारी भएका ठाउँमा पूजापाठका लागि उपल्लो जाति मानिनेहरूको पनि भीड लाग्छ । चलाएपछि सबै थोक चल्छ भन्ने यो एउटा दृष्टान्त हो ।

आजको युगमा समेत नेपालका दलितहरूमध्ये अधिकांश भूमिहीन अवस्थामा रहेकोले उनीहरूले उच्च वर्गको आसेगाँसे र कराँसे, हरूवा, चरुवा वा कमैया र दलियाका रूपमा रहँदै जीवन धान्न बाध्य भएको र अछूतहरू सामाजिक रूपमा बहिष्कृत भएबाट उनीहरूलाई होटल पसल जस्ता बन्द व्यापार गरेर वा आफ्ना गाई भैंसीको दूध, दही, बेचेर अलिअलि भए पनि आर्थिक उपार्जन गर्न पाउने मौका समेत छैन । साथै उनीहरूका लागि हलिया प्रथा वालिघरे वा विष्ट कमाउने प्रथा, बाजा बजाउने प्रथा, डोली प्रथा, सुडेनी प्रथा जस्ता सित्तैमा श्रम लुटेर सवर्णको दया र मायाको भागमुरो उठाएर बाँच्नु पर्ने विवशता कायमै छ । त्यसैले हजारौं वर्षदेखिको जातीय उत्पीडन तथा छुवाछुतको शिकार हुँदै आएका दलित समुदायलाई आजसम्मको क्षतिपूर्ति स्वरूप निश्चित समयवधिका लागि राजनैतिक लगायत विभिन्न क्षेत्रमा आरक्षणको व्यवस्था गर्नु एउटा अनिवार्य शर्त हुन जान्छ (विश्वकर्मा, २०६२ पृ.१५५) ।

जाति व्यवस्था सामाजिक स्तरीकरणका लागि मूल कारक तत्वका रूपमा रहेको छ । खास गरी हिन्दू धर्मबाट निर्देशित भारतीय उप-महाद्वीपमा वैदिक कालदेखि अथवा ई.पू. ३००० वर्ष अघिदेखि नै जाति व्यवस्था प्रचलनमा रहेको थियो । विशेष गरी नेपाल, भारत लगायत दक्षिण एशियाका देशहरूमा जाति व्यवस्था अन्तर्गतको समाज अहिले पनि देखिन्छ । जातिकै आधारमा समाज विभिन्न खण्डमा बाडिने गर्दछ । यस सामाजिक खण्डमा ब्राह्मण, क्षेत्री उच्च जाति हुन् भने वैश्य मध्यम र शूद्र तल्ला जाति मानिन्छन् । जाति अनुसार नै खानपान, सामाजिक सम्बन्ध, पेशा आदिका कारण समाज विभिन्न तहमा विभाजित भएको हुन्छ भने जातिगत व्यवहारका कारण नै समाज आर्थिक, राजनैतिक र सामाजिक आधारमा असमानताको स्थितिमा पुगेको हुन्छ । नेपाल र भारतमा जाति व्यवस्थाको प्रभाव अझै व्यापक छ । यसै गरी हिन्दूहरू बाहेक मुस्लिमहरूमा पनि समाज जातीय आधारमा विभाजन भएको पाइन्छ (आचार्य २०६२, पृ.२९४) ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १४ (छुवाछूत तथा जातीय भेदभावविरुद्धको हक) को उपधारा (१), (२), (३), (४) र (५) मा निम्न कुराहरू उल्लेख गरिएको छ ।

- (१) कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ, र पिडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।
- (२) कुनै पनि व्यक्तिलाई जातजातिको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन ।
- (३) कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा, सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई खरिद गर्नबाट रोक लगाउन वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई मात्र विक्री वितरण गरिने छैन ।
- (४) कुनै जात, जाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहको उचनीच दर्शाउने, जात, जातिको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहराउने वा जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन ।
- (५) उपधारा (२), (३) र (४) विपरितको कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ ।

हिन्दु समाजले वर्ण व्यवस्था भित्रको चौथो वर्ग शुद्र जातिलाई परम्परादेखि नै “अछूत” भन्दै आएको छ । ती अछूत भनिएकाहरूलाई वि.सं. २०२४ सालदेखि दलित भन्न थालियो । बृहत् नेपाली शब्दकोशमा दलित शब्दको अर्थ “दलिएका, थिचिएका, पिछडिएका, हेपिएका, पिसिएका” भनेर लगाइएको छ । तिनै अछूतहरूलाई दलित शब्दले सम्बोधन गर्ने प्रथम व्यक्ति भारतका प्रसिद्ध विद्वान्, तल्लो वर्गका उच्च नेता, समाजशास्त्री, समाजसुधारक, अर्थशास्त्री, कानूनविद् एवं भारतीय संविधानका निर्माता डा.भीमराव अम्बेडकर हुन् । उनले दलित मुक्तिका लागि संघर्ष गर्ने क्रममा भारतका अछूतहरूलाई सन् १९२७ मा दलित शब्दद्वारा संबोधन गरेका थिए । त्यतिबेलासम्म गान्धीजी

अछूतहरूलाई हरिजन शब्दले सम्बोधन गर्थे । तर गान्धीजी र अम्बेडकरका बीच असहमति बढ्दै गएपछि अम्बेडकरले दलित शब्द चयन गरे (पाण्डेय, २०६३ पृ.६४-६५) ।

दलितहरू गैर दलितहरूबाट मात्र बहिष्कृत नभई दलितहरूबाटै बहिष्कृत भएका घटनाहरू पनि ठाँउ-ठाँउमा घटेका पाइन्छन् । पर्वत जिल्ला पाङ गा.वि.स. वडा नं. ७ का दिलबहादुर विश्वकर्माको सोही गाउँकी मैसरी दर्जीलाई प्रेम विवाह गरेका कारण १९ वर्ष देखि उनीहरूलाई दलित समुदायले नै सामाजिक बहिष्कार गर्दै आएको छ । दिलबहादुर मैसरी जोडी १९ वर्ष देखि पाङ गाउँभन्दा केही पर घर बनाई बस्दै आएका छन् । उनीहरू संग कुलदेवताको पूजाका लागि उठाइने पैसा समेत लिइँदैन र कुलपूजामा समेत समावेश गराइएको छैन, न त कुनै वैदिक संस्कारमा नै सहभागी गराइन्छ । सम्पूर्ण कामी समाजले उनीहरूलाई दमाई घोषणा गरिसकेको छ । दलित समुदायमा दमाई भन्दा विश्वकर्मा ठूलो जात मानिन्छ । त्यसैले दिलबहादुरको जोडी विश्वकर्मा समाजबाट बहिष्कृत गरियो (पाण्डेय, २०६३ पृ.८७) ।

नेपालका दलितहरूले आफूहरूलाई गोतामे, गौतम,कोइराला, घिमिरे, निरौला, नेपाल, पन्थी, पराजुली, पोखरेल, पौडेल, भट्टराई, भुसाल, खतिवडा, तिवारी, पन्त, भण्डारी, उप्रेती, गैरे, दाहाल, थपलिया, बस्ताकोटी, बोगटी, लम्साल, हमाल, शाही, अधिकारी, बिष्ट, उपाध्याय, धिताल, बराल, बास्कोटा, आचार्य, कैनी, खड्काजस्ता ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरीका थरद्वारा चिनाउन थालेका छन् र २०६१ सालदेखि त यिनै थरबाट नागरिकता नै पाउन पनि थालिसकेका छन् । यसरी दलित जनिने थर लेख्न लाज मान्ने तर आरक्षणको माग पनि गर्ने र दलित छात्रवृत्तिका लागि कोटा आउँदा त्यसमा प्रतिस्पर्धा पनि गर्ने प्रवृत्ति दलितहरूमा देखिएको छ । जबसम्म दलितहरूले आफ्नो जात छिपाउँछन् तब सम्म उनीहरूमाथि सङ्क्रमणको तलवार भुण्डिइरहन्छ । उनीहरूको त्यस्तो कार्यबाट दुईवटा खतरा छन् । एउटा जातीय सङ्क्रमणको खतरा र दोस्रो पहिचानको सङ्कट (पाण्डेय, २०६३, पृ. ९३-९४) ।

नेपालका वर्तमान ऐन, कानून र संविधानका पानाहरूमा दलितहरूका पक्षमा यथेष्ट व्यवस्था भएका छन् र तिनलाई दृढतापूर्वक लागु गर्ने प्रयत्न पनि गरिँदै छ । त्यसका साथै यो अभिशापका विरुद्ध ठोस जनमत तयार गर्नका लागि प्रचार प्रसारका

कार्यहरू तीव्र रूपमा भइरहेका पनि छन् । अनगिन्ती गैरसरकारी संस्थाहरू यस कार्यमा लागि रहेका छन् । दलितहरूका लागि शिक्षाका क्षेत्रमा आरक्षणको बन्दोबस्त हुँदैछ । तर त्यत्तिले मात्र शताब्दीयौं देखिको छुवाछुत प्रथाको अन्त्य सम्भव हुँदैन । हजारौं वर्ष देखिको रूढीवादी प्रथा संस्थागत नियम र धर्मका अठोट एवं निर्दयी शासकद्वारा शासित हिन्दुहरूको मनोभाव, विचार दृष्टिकोणलाई दुईचार या दश वर्षमै कानुन बनाएर बदल्न सकिदैन । त्यसका लागि जातिप्रथाका स्वरूपमै परिवर्तन ल्याउनुपर्छ । नयाँ तरिका बाट ग्रामीण समुदायको सामाजिक आदर्श निर्माण गर्नुपर्दछ । फोहोरी पेशालाई समाप्त पार्नुपर्दछ । शारीरिक श्रमप्रति श्रद्धा व्यक्त गर्नु पर्दछ । उचित आवास, उचित वेतन, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन तथा सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । छुवाछुत मानवताको अपमान हो र सामूहिक मूर्खताको प्रतीक हो । समाजको शरीरमा चढेको विष हो । राष्ट्रभक्तिको श्रृङ्खलामा एउटा कमजोर कडी हो र समाजकल्याणको प्रयत्नको उपहास र राष्ट्रद्रोह हो । हामीले भावी पुस्ताका लागि यस्तो असहनशीलता र घृणालाई उत्तराधिकार स्वरूप छाड्नु हुँदैन (पाण्डेय, २०६३ पृ.१०३-१०४) ।

नेपाली सेनामा सबै जातजातिका मानिस छन् । दशैको टीकाको दिनमा कमाण्डरले अन्य सबैलाई निधारमा टीका लगाइदिन्छन् तर दलितलाई भने टीका पातमा दिन्छन् । खाना खाँदा पनि दलित सेनाहरूले अलग्गै बसेर थाल थापेर खान्छन् । त्यो दलित अधिकृत स्तरकै किन नहोस् उसको थाल पिपाले समेत छुँदैन । अरु अधिकृतका थाल पिपाले माभ्छ भने उसको थाल चाहि माभ्दैन । आवास गृहमा त्यस्तै विभेद छ । पदोन्नतिमा त्यस्तै विभेद छ । बिहानै दलितको मुख देख्यो भने दिनभरि साइत पर्दैन भन्ने मान्यता अभै पनि कायमै छ । त्यसैले दलितहरूलाई गेटको डिउटीमा राखिदैन । नेपाली सेनामा भर्ती भएका दलितहरूलाई त्यहाँ पनि उनीहरूकै पुख्र्यौली काममै लगाइन्छ । जस्तै सार्कीलाई जुत्ता सिलाउने काममा, पालिस गर्ने काममा, कामीलाई हतियार मर्मत गर्ने काममा, दमाईलाई बाजा बजाउने, लुगा सिलाउने काममा लगाइन्छ । यस्ता असमान व्यवहारहरू सेनामा थुप्रै छन् , तर पारदर्शिताको अभावमा ती सबै बाहिर आउन पाएका छैनन् (पाण्डेय, २०६३, पृ.१०५) ।

अछूत जातिहरू प्रति उच्च जातिका सदस्यहरूले अपनाउँदै आएको छुवाछुतको भावना आर्थात् भेदभापूर्ण व्यवहारलाई महात्मा गान्धीले वर्णव्यवस्था माथिको एउटा कालो

धब्बाको संज्ञा दिदै भनेका छन् -“छुवाछुत धर्मको कुनै अडग होइन, बरु त्यसमा उत्पन्न भएको एउटा सडन (फोहोर) हो, भ्रम हो, पाप हो । त्यसलाई हटाउनु प्रत्येकको कर्तव्य हो ” (पाण्डेय, २०६३ पृ.१०६) ।

समाजले दलित नामाकरण गरिदिएको र स्मृति तथा पुराणहरूले शुद्रको कोटीमा स्थान दिएका यस जतिका आ-आफ्नै परम्परागत पेशा छन् , जसलाई उनीहरूले त्यागिदिएका खण्डमा समाज नै अस्तव्यस्त बन्दछ र सामाजिक संरचना नै खल्वलिन्छ । त्यसैले होला महात्मा गान्धीले पनि भनेका थिए “एक चिकित्सकले चिकित्सा पेशा छाडिदियो भने उसको बिरामी

मात्र मर्दछ, तर हरिजनहरूले आफ्नो पेशा त्यागिदिए भने त मुलुकै डुब्दछ ।” त्यसैले होला दलितहरूले आफ्ना वास्तविक थर लेख्ने गरे पनि नलेख्ने गरे पनि अथवा ब्राह्मण, क्षेत्रीय, जनजातीय थर लेख्ने गरे पनि अथवा धर्मान्तरण नै गरे पनि आफ्ना परम्परागत पेशा त्याग्न भने सकेका छैनन् । आफूलाई ब्राह्मण घोषित गर्ने अथवा ब्राह्मण थर लेख्ने दलितहरूले दैनिक स्नान पनि गर्लान्, धोती पनि लगाउलान्, यज्ञोपवीत धारण पनि गर्लान्, निधारमा नित्य रूपमा तिलक पनि लगाउलान्, खुट्टामा खराउ पनि लगाउलान् तर मद्यमांस त्याग्न सक्दैनन्, हलो जोत्नेले जोतिरहन्छन् । फलाम पिट्नेले पिटिरहन्छन् । जुत्ता सिलाउनेले सिलाइरहन्छन् । सुन चाँदीका गहना बनाउनेले बनाइरहन्छन् । भाडु लगाउनेले सडकमा लगाइरहन्छन् । एक थरी दलितहरूले आफूलाई जताततै दलित शब्दबाटै चिनाउन रुचाउछन् भने अर्को थरी दलितहरू आफूलाई दलित नभनियोस् भन्दै अदालतको शरणमा समेत पुगेका छन् । कसैकसैलाई शुद्र शब्द कटु लागेर थरै परिवर्तन गर्दै लगेका छन् भने कसैले गर्वका साथ शुद्रबाटै आफूलाई परिचय गराउन रुचाउँछन् (पाण्डेय, २०६३ पृ.१०९) ।

२०६१ साल बैशाख महिनामा भएको टिमाईस्थित भुटानी शरणार्थी शिविरमा रहेका गैरदलित हिन्दूहरूले श्रीमद्भागवत सप्ताह ज्ञानमहायज्ञ आयोजना गरेका थिए । उक्त सप्ताहमा व्यासका रूपामा दुईजना दलित र कर्ताका रूपमा चारजना दलितै थिए । सप्ताह वाचन गरिरहेका ती दलित व्यासहरूले जनै र श्वेतवस्त्र (धोती) धारणा गरेका थिए । निधारमा चन्दन लगाएका थिए । घाँटीमा पुष्पहार (माला) लगाएका थिए ।

माइकबाट श्रीमद्भागवत वाचन गरिरहेका थिए । उनीहरूको वाचन सुन्दा लाग्दैनथ्यो कि व्यासहरू नवसिकारु हुन् अथवा गैरब्राह्मण हुन् । सप्ताह श्रवण गर्न जाने कसैले पनि अन्दाज नै गर्न सक्दैनथ्यो कि त्यो जातीय विभेद अन्त्य गर्नका लागि भुटानी शरणार्थीहरूले आयोजना गरेको यज्ञ थियो । इच्छा लागेकाहरू त्यहाँ जान्थे । सप्ताह श्रवण गर्थे । प्रसाद ग्रहण गर्थे तर कसैलाई पनि प्रसाद ग्रहण गर्ने अनिवार्य थिएन । न त कसैको त्यसप्रति विरोध नै थियो । बालक, वृद्धा, युवा, युवती सबै सप्ताह श्रवण गर्न जान्थे । ८० वर्षीय वृद्धाहरूसमेत त्यहाँ पुगेका थिए । शरणार्थी शिविरका केही वैष्णवहरूबाट भने थोरैधेरै विरोध भएको थियो । उनीहरूका विचारमा यो सप्ताह “परम्पराविपरीत थियो र ब्राह्मणवादको विरोध गरेर नथाक्ने दलितहरू स्वयं नै ब्राह्मणवादतर्फ उन्मुख थिए ” (पाण्डेय, २०६३ पृ. ११३-११४) ।

मानिसहरूले धारा, पँधेरा र इनारलाई समेत आफ्नै पेवा ठानेर दलित जातिले पानी लिन पनि नपाउने जस्ता भेदभाव गर्दै आएको छ । तर प्रकृतिमा त्यस्तो भेदभाव कहाँ छ र ? प्रकृतिले त घामपानी, हावामाटो, हिउँद-वर्षा, तातोचिसो सबैका लागि बराबर दिएको छ (रजस्थल, श्रावण-आश्विन २०६३ पृ.४-५) ।

गोरखापत्र (२०६५, मंसीर २४) को समाचार अनुसार सर्लाहीको मूर्तियाकी सुष्मा गुरुङ्गले एक साता अघि गाउँकै शिव परियारसंग राजीखुशी प्रेम विवाह गरेपछि महिला समूहले तल्लो जातसंग विवाह गरेकोमा कोठाभित्रै गएर कुटपिट गर्दै जुत्ताको माला लगाई गाउँ घुमाएपछि दोषीमाथि कारवाहीको माग राखी सुष्माले प्रशासनमा मुद्दा दर्ता गराएपछि दलित संग प्रेम विवाह गरेको आरोपमा जुत्ताको माला लगाई गाउँ घुमाउनेका विरुद्ध सर्लाहीको प्रशासनले मुद्दा चलाएको छ ।

पाँचथर जिल्ला भारपा गा.वि.स.मा बसोबास गर्दै आएका दमाई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था र बालीघरे प्रथाको बारेमा यस भन्दा अगाडि कुनै अनुसन्धान कर्ताबाट अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइएन । त्यसैले यस जातिको सामाजिक तथा आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक र राजनैतिक अवस्थाको अध्ययनका साथै बालीघरे प्रथा र उक्त प्रथामा व्यापक परिवर्तन आउनका कारणहरूको समेत खोजी गरिएको यो पहिलो अध्ययन हो ।

अध्याय - तीन

अनुसन्धान पद्धति

३.१ सामान्य परिचय

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धान पद्धतिले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। अनुसन्धानका लागि उपयुक्त विधि अपनाई आफ्नो उद्देश्य तर्फ उन्मुख हुनु अति आवश्यक हुन्छ। शोधको समस्यालाई व्यवस्थित रूपले समाधान गर्न त्यसको विधिमा निर्भर गर्दछ। शोधको विश्वसनीयता र प्रभावकारिता के कति छ भन्ने थाहा पाउन त्यसको विधिमा नै भर पर्दछ। सबै खालको अनुसन्धानमा एउटै प्रकारको विधि अपनाइदैन। घटनाको प्रकृति हेरेर विधिको छनोट गरिन्छ। त्यही विधि अवलम्बन गरी घटना तथा समस्याको गहिराइसम्म पुगेर त्यसको सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सकिन्छ। किनकि अनुसन्धानबाट समस्याको सही कारण पत्ता लागेमा त्यसका समाधानका सम्भाव्य विकल्पहरू खोजी गर्न सजिलो हुन्छ।

३.२ अध्ययन क्षेत्रको छनोट

नेपालका विभिन्न ठाउँहरूमा छरिएर रहेका संपूर्ण दमाई जातिको विवरण नभै यो शोधपत्र मेचि अञ्चल पाँचथर जिल्ला भारपा गा.वि.स.मा मा बसोबास गर्ने दमाई जातिको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ। पहाडी भेगमा बस्ने दमाई जातिहरूको पेशा, परम्परागत सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षहरू प्रायः मिल्दाजुल्दा भएकोले अन्य क्षेत्रका दमाई जातिको पनि केही झलक यस शोधपत्रले प्रस्तुत गर्नेछ भन्ने विश्वास राखिएको छ। यस भारपा गा.वि.स. लाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गर्नाका कारणहरू निम्न छन् –

- (क) यस गा.वि.स.मा अन्य दलितहरू भन्दा दमाईहरूको संख्या बढी भएकाले
- (ख) यहाँका दमाईहरूको सामाजिक तथा आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक र राजनैतिक अवस्थाका बारेमा समाजशास्त्रीय अध्ययन हालसम्म नभएकाले
- (ग) यहाँका दमाईहरूका बारेमा प्रारम्भिक स्रोतबाट नै तथ्याङ्क संकलन गर्न संभव भएकाले।

यसप्रकार एउटा निश्चित गा.वि.स. भारपालाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरेको छु। यस गा.वि.स. अन्तर्गत वडा नं. २ को किया र अरखौले वडा नं. ३ को लम्फुवा, डाँड र वडा नं ५ को टुवा टोलहरूमा दमाई जातिको बसोबास रहेको छ। वडा नं. २ मा ८, वडा नं. ३ मा ५ र वडा नं. ५ मा ७ गरी यस गा.वि.स. भरी जम्मा २० घरपरिवार दमाईहरू छन्।

३.३ अनुसन्धानको ढाँचा

कुनै पनि प्रस्तावित अनुसन्धान कार्यमा अपनाउनु पर्ने सम्पूर्ण कार्यविधिको पूर्व तयारी स्वरूप तयार पारिएको बृहत् योजना अनुसन्धान ढाँचा हो। यस अनुसन्धानमा मुख्यतः वर्णनात्मक ढाँचाद्वारा अध्ययन गरिएको छ। दमाई जातिका बारेमा प्राप्त विभिन्न सूचनाहरूको वर्णन गरी निष्कर्ष निकालिएकोले अध्ययन ढाँचा वर्णनात्मक छ।

३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै खालका स्रोतहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत स्थलगत सर्वेक्षण गरी अनुसूचीका आधारमा निर्मित प्रश्नावलीको प्रयोगद्वारा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, सहभागी तथा असहभागी अवलोकन र अनौपचारिक अन्तर्वार्ताको माध्यमद्वारा सत्य तथ्य कुराहरू लिइएको छ, भने द्वितीय स्रोत अन्तर्गत स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान तथा समाजशास्त्री/मानवशास्त्री, अर्थशास्त्री, इतिहासकार तथा विभिन्न संघ सस्थाहरूबाट प्रकाशित पुस्तक, लेख, रचना, जर्नल, थेसिस, प्रतिवेदन, संबन्धित साहित्य आदिको सहयोग लिइएको छ। साथै जि.वि.स. पाँचथर र भारपा गा.वि. स. भित्र रहेका विद्यालयहरूबाट पनि तथ्याङ्कहरू संकलन गर्ने काम भएको छ।

३.५ नमूना छनोटको ढाँचा

यो अध्ययन भारपा गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने दमाई जातिहरूमा मात्र सीमित भएकोले यसको समग्रता (Universe) पनि संबन्धित क्षेत्रकै तथ्याङ्कमा सीमित रहेको छ। अध्ययन क्षेत्रमा जम्मा २० घर परिवार दमाई जाति छन्। जसमा ९० पुरुष, १०५ महिला

छन् जसमा जम्मा जनसंख्या १९५ रहेको छ । तथ्याङ्क संकलनका क्रममा प्रत्येक परिवारबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी २० जना पुरुष र २५ जना महिला सहित जम्मा ४५ जनालाई उत्तरदाताको रूपमा छनोट गरी उनीहरूबाट आवश्यक सूचनाहरू लिने काम गरिएको छ (स्थलगत सर्वेक्षण, २०६९) ।

३.६ तथ्याङ्कको प्रकृति

यस अध्ययनमा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै पक्षलाई प्राथमिकता दिइएको छ । संख्यात्मक (मात्रात्मक) पक्ष अन्तर्गत परिवारमा सदस्य संख्या, लिङ्गको आधारमा वर्गीकरण, उमेरको आधारमा वर्गीकरण, वार्षिक आय, शैक्षिक स्थिति आदि पक्षलाई समेटिएको छ भने गुणात्मक पक्ष अन्तर्गत समाजमा दमाई जातिको जनजीवन, रहन-सहन तथा खानपीन, भाषा तथा आभूषण, चाडपर्वहरू, विभिन्न संस्कारहरू (जन्म, पास्नी, ब्रतबन्ध, विवाह र मृत्यु), अन्य जात-जातिहरूसंगको अन्तर संबन्ध आदि पक्षहरूलाई समेटिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्क संकलनका विधिहरू

कुनै पनि विषयको अनुसन्धानमा तथ्याङ्क संकलन विधिको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । अध्ययन अनुसन्धानको सही सफलताको लागि उचित तथ्याङ्क संकलन प्रविधिको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । मुख्यतया अध्ययनको आशान्वित प्रतिफल अनुसन्धानमा अवलम्बन गरिएका तथ्याङ्क संकलन विधिहरूमा निर्भर रहन्छ । अध्ययनको विषयवस्तु अनुकूलको विधि प्रयोग भएन भने सत्य, तथ्य सूचनाहरू प्राप्त हुन सक्दैनन् । प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा लामो समयसम्म संबन्धित क्षेत्रमा घुलमिल भई त्यहाँका बासिन्दाहरूसंग आत्मीयता बढाउने प्रयास गरिएको छ । २० परिवारलाई गणना विधि अपनाई तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यस अध्ययनका क्रममा निम्नलिखित विधिहरू अपनाई तथ्याङ्क संकलन गर्ने कार्य भएको छ ।

क) अवलोकन

यस विधिद्वारा संबन्धित क्षेत्रमा गई दमाई जातिको घरको बनावट, घरको संख्या, पारिवारिक स्थिति, पारिवारिक वातावरण, खानपीन, भेषभूषा आदिका बारेमा तथ्याङ्कहरू

संकलन गरिएको छ । यस विधिद्वारा संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूबाट प्राप्त परिणाम बढी विश्वसनीय हुन सक्ने ठानिएको छ । किनभने अनुसन्धानकर्ता स्वयंले देखेका र अनुभव गरेका प्रमाणिक तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ । अनुसन्धानका क्रममा सहभागी अवलोकन र असहभागी अवलोकन दुवै विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

(ख) अन्तर्वार्ता

अवलोकनबाट प्राप्त हुन नसकेका तथ्याङ्कहरू प्रश्नावलीका माध्यमबाट संकलन गरिएको छ । यो विधि मुख्यतया जनसंख्या, स्वास्थ्य, शिक्षा, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजनैतिक आदि पक्षका तथ्याङ्कहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रयोग गरिएको छ । यसका लागि विभिन्न उत्तरहरूको आशा राखी उत्तरदाताहरूको विस्तृत विवरण प्राप्त हुने खालका खुला र बन्द दुवै प्रकृतिका प्रश्नहरू समावेश गरी प्रश्नावली निर्माण गरेर अनुसन्धानकर्ता स्वयं अध्ययन क्षेत्रका प्रत्येक घरमा पुगी प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ताद्वारा प्रश्नावली भर्ने काम गरिएको छ । प्रश्न सोध्दै जाने क्रममा प्रसंगवश थप अनिर्मित प्रश्नहरू पनि सोधेर सकभर उद्देश्यको पूर्णता दिने कोशिस गरिएको छ ।

व्यक्तिगत रूपमा नजिक भई उनीहरूको मनोभावना बुझी यथार्थताको पहिचान गर्न अन्तर्वार्ता विधिको प्रयोग गरिएको छ । अवलोकन र प्रश्नावलीका माध्यमबाट खुल्न नसकेका तथ्याङ्कहरू प्राप्त गर्न यो विधिको प्रयोग गरिएको छ । समुदायमा रहेका दमाई जातिका साथै गैर दमाई जातिसंग पनि बिषयसंग संबन्धित अन्तर्वार्ता लिइएको छ । यसरी अन्तर्वार्ता लिइएका गैर दमाई जातिका व्यक्तिहरूमा शिक्षक, विद्यार्थी, राजनैतिक कार्यकर्ता, संघसस्थाका पदाधिकारीहरू, समुदायका वृद्ध व्यक्तिहरू, समाजसेवी तथा बुद्धिजीवीहरू रहेका छन् ।

३.८ तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा अध्ययनसंग संबन्धित विभिन्न तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार संख्यात्मक तथा व्याख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । संख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने तथ्याङ्कहरूलाई साधारण तालिकामा संख्या र प्रतिशतको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने अन्य तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय – चार

दमाई जातिको सामाजिक र आर्थिक अवस्था

४.१ सामाजिक अवस्था

४.१.१ परिचय

नेपालका अधिकांश दलित समुदाय हिन्दू धर्मावलम्बी भए तापनि बढी मात्रामा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूबाट नै शोषित, बहिष्कृत र तिरष्कृत भएका छन्। जन्म, मृत्यु, विवाह जस्ता संस्कारहरूमा विभेदको सिकार भइरहेका छन्। आफ्नो धार्मिक परम्परा र संस्कार अनुरूप सामाजिक कार्य गर्नबाट बञ्चित छन्। कला, संस्कृति तथा सिपका धनी दलित आफैले निर्माण गरेको मन्दिर प्रवेश गर्नबाट बञ्चित छन् भने आफैले कुँदेका मूर्ति पूजन पाएका छैनन्। नागरिकको हैसियतले राज्यबाट प्राप्त गर्ने स्रोत र साधन उपभोग गर्नबाट विभेद त छँदैछ, प्राकृतिक स्रोत र साधन उपभोग गर्नबाट समेत बञ्चित छन्। दलितलाई अशुद्ध समुदायको रूपमा हेरिन्छ। उनीहरूले छोए, टेके वा उपभोग गरे त्यो वस्तु नै अशुद्ध हुन्छ भनी आफूहरू सुरक्षित रहन उच्च जातीय अहंकारवादले ग्रसित रहेका कथित छुतहरू अनेक हर्कत गर्न पछि पर्दैनन्। सार्वजनिक स्थलमा पनि छुवाछुतको कुरा उठाइ सामाजिक रूपमा नै तिरस्कार गरिएको पाइन्छ। उनीहरू माथि गरिने संबोधनमा पनि पूर्ण रूपमा होच्याउने र अपमान जनक शब्दहरूको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। दलितको इज्जत, प्रतिष्ठालाई वेवास्ता गरी अपमानित गर्ने होच्याउने तथा घृणा गर्ने प्रवृत्ति समाजमा अभै कायम रहेको छ।

वास्तवमा दलित समुदाय प्रति गरिने सबै प्रकारका विभेदको प्रमुख आधार जातीय छुवाछुत प्रथा नै हो। छुन नहुने र हुने, शुद्ध र अशुद्धको आधारमा हजारौं विभेदहरूले जन्म लिएका छन्। एक्शन एड नेपालद्वारा हालै प्रकाशित नेपालमा विद्यमान जातीय छुवाछुतको व्यवहार र त्यसलाई उन्मूलन गर्ने एक रणनीति अभियान प्रतिवेदनले २०५ प्रकारका जातीय आधारमा गरिने विभेदको उजागर गरेको छ। ती मध्ये ५४ वटा निषेध वा अस्वीकार संबन्धी, ९ वटा भेदभावपूर्ण बाध्यात्मक मजदुरी संबन्धी, २० वटा हेप्ने, पेल्ने तथा अधिपत्य जमाउने संबन्धी, १८ वटा दृष्टिकोणीय छुवाछुत, २० वटा अत्याचार संग संबन्धित, ३ वटा सामाजिक बहिष्कारसंग संबन्धित र ८१ वटा विविध क्षेत्रमा रहेको

विभिन्न किसिमको विभेद रहेका छन् । यसरी दलित समुदायका बारेमा गहिरिएर अध्ययन गर्ने हो भने जातपात र छुवाछुतले सृजना गरेका सामाजिक विभेदका प्रकारहरू स्थान अनुसार फरक पर्ने तथा अझ बढेर जाने कुरा निश्चित छ । दलित माथि गरिने विभिन्न प्रमुख विभेदहरूमा पेशा र रोजगारीमा विभेद, शिक्षा र स्वस्थ्यमा विभेद, प्रवेश र खानपानमा विभेद, आचारण र व्यवहारमा विभेद तथा अन्य विविध प्रकारका विभेदहरू हुन् ।

भारपा गा.वि.स.मा बासोबास गर्ने दलित समुदाय अन्तर्गत दमाई जाति पनि जातीय छुवाछुतबाट मुक्त छैनन् । यहाँका ब्राह्मण, क्षेत्री, लिम्बु, गुरुङ्ग र राई जातिका मानिसहरूको घरमा विभिन्न कामहरू गर्न दमाई जातिका मानिसहरू जाने गर्दछन् । उनीहरूको घरमा ती दमाई जातिले खाना खाएपछि आफैँ भाँडा माफेर घाममा सुकाउनु पर्दछ । खाना खाएका भाँडाहरू सुकेपछि मात्र घरभित्र लगिन्छ । खाना खान उनीहरूलाई घरभित्र लगिदैन । त्यस्तै दमाई जातिका मानिसहरूलाई मन्दिर प्रवेश गरी पाठ पूजा गर्न दिइँदैन । उनीहरूले उत्पादन गरेको दूध, दही, घ्यू, आदि गाउँमा बिक्री हुँदैन । यस गा.वि.स. को वडा नं २ मा दमाईहरूको बस्ती बाक्लो छ । यस वडामा ब्राह्मण, क्षेत्री र लिम्बु जातिको पनि बसोबास छ । यी जातिहरूमध्ये ब्राह्मण जातिमा परम्परादेखि चल्दै आएको छुवाछुत प्रथाले बढी प्रश्रय पाएको अनुसन्धानको क्रममा दमाई समुदायका मानिसहरूबाट थाहा हुन आएको छ ।

४.१.२ दमाई जातिको जनसंख्याको बोनोट

भारपा गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरू मध्ये दमाई एउटा साधारण, पानी नचल्ने अथवा अछूत मानिँदै आएको जाति हो । लिङ्ग र उमेरका आधारमा २० घरपरिवारमा रहेका दमाई जातिको जनसंख्या विवरण तालिका ५.१, ५.२, र ५.३ मा प्रस्तुत् गरिएको छ ।

तालिका ४.१

अध्ययन क्षेत्रका दमाई जातिको जनसंख्याको बनोट (लिङ्गको आधारमा)

वडा नं.	घर संख्या	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
२	८	३७	४५	८२	४३
३	५	१७	२३	४०	२०
५	७	३६	३७	७३	३७
जम्मा	२०	९०	१०५	१९५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकामा महिला भन्दा पुरुषको संख्या धेरै देखिन्छ। यसको मुख्य कारण पुरुष प्रधान समाजमा लैंगिक असमानताका कारण छोरालाई बढी महत्व दिनु हो। दमाई जातिको जनसंख्यालाई उमेरगत आधारमा निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका नं. ४.२

उमेरगत आधारमा दमाई जातिको जनसंख्याको बनोट

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
५ वर्ष भन्दा कम	७	९	१६	८.००%
५-९	१४	१४	२८	१३.७८%
१०-१४	१०	१३	२३	१०.२२%
१५-१९	१०	१०	२०	११.११%
२०-२४	११	१२	२३	१२.००%
२५-२९	१०	११	२१	१०.६७%
३०-३४	९	८	१७	८.००%
३५-३९	४	५	९	४.४४%
४०-४४	४	५	९	४.००%
४५-४९	३	३	६	३.५६%
५०-५४	४	६	१०	४.००%
५५-५९	४	४	८	३.११%
६०-६४	४	२	६	२.६७%
६५-६९	३	१	४	१.७८%
७० देखि माथि	२	२	४	१.७८%
जम्मा	९०	१०५	१९५	१००%

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाले दमाई जातिमा भएका संपूर्ण परिवार मध्ये कुन उमेर समूहमा कति पुरुष र कति महिला छन् भन्ने कुराको स्पष्ट तस्वीर प्रस्तुत गरेको छ। तालिकामा उल्लेख भए अनुसार सबैभन्दा बढी जनसंख्या ५-९ उमेर समूह (१३.७८%) को देखिन्छ भने सबभन्दा कम (१.७८%) जनसंख्या ६५-६९ उमेर समूह र ७० वर्ष भन्दा माथिको उमेर समूहमा देखिन्छ। अब यी कुल दमाई जातिमा आर्थिक दृष्टिकोणले सक्रिय तथा निस्क्रिय जनसंख्याको विवरण तलको तालिकामा देखाउने प्रयास गरिएको छ।

तालिका ४.३

आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसंख्या विवरण:

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१५ भन्दा कम	२८	३१	५९	३१.००%
१५-५९	५७	६९	१२६	६४.७८%
६० देखि माथि	५	५	१०	५.००%
जम्मा	९०	१०५	१९५	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

तालिका ५.३ मा दमाई जातिको सक्रिय जनसंख्या (१५-५९) वर्ष भित्रका ६४% रहेको छ। यसरी अधिकांश जनसंख्या सक्रिय देखिनु सकारात्मक रहे तापनि ६० वर्षदेखि माथिको जनसंख्या ५% मात्र रहनुले उनीहरूको औषत आयु साह्रै कम रहेको आभाष हुन्छ। यसको कारण के हो भने कडा परिश्रम, औषधि उपचारको अभाव तथा सन्तुलित आहारको अपर्याप्तताले गर्दा अधिकांश दमाईहरूको मृत्यु ६० वर्ष नपुग्दै हुने गर्दछ। त्यस्तै १५ वर्ष भन्दा कम उमेरको जनसंख्या ३२% हुनु सामान्य हो।

४.१.३ दमाई जातिको परिवारको किसिम

भारपा गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने जम्मा २० घर परिवारका दमाईहरूको परिवारको किसिम कस्तो रहेको छ भन्ने बुझ्न गरिएको प्रयासमा प्राप्त भएको जानकारीलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.४

दमाई जातिको परिवारको किसिम

परिवार	परिवार संख्या	प्रतिशत
एकल	७	३४.४८%
संयुक्त	१३	६५.५२%
जम्मा	२०	१००%

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

आजको परिवर्तनशील युगमा आधुनिक विचार र प्रविधिको विकास भए तापनि दमाई जातिमा यसको नगन्य प्रभाव रहेको छ। सायद यसैले होला जम्मा २० घर परिवारमध्ये ६५.५२ प्रतिशत दमाई परिवार संयुक्त परिवारमा रहेका छन्। अनुसन्धानका क्रममा लालसिङ्ग दर्जीको परिवारमा १८ जना सदस्यहरू रहेको पाइयो। एकल परिवार जम्मा ३४.४८ प्रतिशत भएको पाइयो। सानो परिवारका दमाई सक्रिय, आर्थिक रूपले केही सवल र हँसिला, फूर्तिला देखिए भने ठूलो परिवारमा बसोबास गर्ने दमाईमा भने भगवान्का कृपाले परिवारको आकार ठूलो-ठूलो भएको र कामकाजमा सहयोग पुर्याएको भन्ने धारणा रहेको पाइयो।

४.१.४ दमाई समुदायका घरको किसिम

आर्थिक अवस्थाका विभिन्न सूचकहरू मध्ये उपभोग स्तरलाई पनि एक प्रमुख सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ। किनभने उपभोग गरिने सामान वा वस्तुले व्यक्तिको क्रय क्षमता वा आर्थिक अवस्थाको जानकारी गराउँछ। यसरी व्यक्ति वा परिवारबाट विभिन्न वस्तुहरूको उपभोगमा खर्च गर्ने गरेको रकमले पनि आर्थिक स्तरको अवस्था निर्धारणमा सहयोग पुर्याएको हुन्छ। साधारणतया आयमा वृद्धि हुँदै जाँदा उपभोग स्तरमा पनि वृद्धि हुँदै जाने र आयस्तर घट्दै गएमा उपभोग स्तरमा पनि ह्रास हुँदै जाने विश्वास गरिन्छ। यसै सन्दर्भमा यहाँका दमाई परिवारका मानिसहरू कस्ता प्रकारका घरमा बसेका छन् भन्ने कुरा निम्न तालिकामा दर्शाईएको छ।

तालिका ४.५

दमाई समुदायका घरको किसिम

घरको किसिम	घर (परिवार) संख्या	प्रतिशत
कच्ची, १ तले, खरको छानो	१	५.००%
कच्ची, १ तले, टिनको छानो	३	१५.००%
कच्ची, २ तले, टिनको छानो	७	३५.००%
कच्ची, २ तले, खरको छानो	९	४५.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकामा सबै घरहरू कच्ची देखिन्छन् । दमाई समुदायमा एउटा घर पनि पक्की देखिएनन् । सबै घरहरू ढुंगा-माटाबाट बनेका र अधिकांश घरहरू दुई तले तथा छानो खरको भएका (४५%) पाइयो । त्यस्तै एकतले र खरको छानो भएका घरहरू ५%, एकतले र टिनको छानो भएका घरहरू १५% तथा दुई तले र टिनको छानो भएका घरहरू ३५% छन् । यसरी सबै घरहरू कच्ची हुनाको कारण पहाडको बस्तीमा प्रशस्त ढुंगा, माटो उपलब्ध हुनु र आर्थिक अभाव हुनु हो ।

यहाँका दमाई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा उनीहरूका घरमा कस्तो किसिमको शौचालय निर्माण भएको छ, सो बुझ्ने प्रयास गरिएको थियो । शौचालयका बारेमा छनौट भएका उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त भएको तथ्याङ्कलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.६

दमाई समुदायमा शौचालयको किसिम

शौचालयको किसिम	उत्तरदाताहरूको संख्या	प्रतिशत
कच्ची	२५	६७.५६%
पक्की	९	२४.३२%
निर्माण नभएको	३	८.१०%
जम्मा	३७	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकामा उल्लेख भए अनुसार कच्ची शौचालय निर्माण गरेका ६७.५६ प्रतिशत, पक्की शौचालय निर्माण गरेका २४.३२ प्रतिशत र शौचालय निर्माण नै नगरेका ८.१० प्रतिशत देखिएको छ। प्रायः जसो आर्थिक अवस्था तुलनात्मक रूपमा राम्रो भएका दमाईहरूको घरमा पक्की शौचालय निर्माण भएको पाइयो भने आर्थिक अवस्था कमजोर भएका र आफ्नो घर नजिक वनजंगल र खोल्सा रहेका दमाईहरूले शौचालयको निर्माण नगरेको पाइयो। अध्ययनको क्रममा २-३ परिवारको एउटै साभा कच्ची शौचालय रहेको पनि पाइयो।

४.१.५ दमाई जातिको जनजीवन

नेपाल विभिन्न जात-जातिहरूको साभा फूलवारी हो। यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरू एक आपसमा मिलेर बसेका छन्। एकको सहयोग अर्कोलाई अति आवश्यक देखिन्छ। भारपा गा.वि.स. वडा नं. २, ३ र ५ मा रहेका संपूर्ण जातिको आ-आफ्नो परम्परा, धर्म, संस्कृति, रहन-सहन आदि भएको पाइन्छ। यहाँका दमाईहरूमा रुढीगत धारणा र परम्पराले अझै पनि आफ्नो प्रभुत्व जमाएको छ। यिनीहरूमा ईश्वरमा भर पर्ने, धामी, भक्ती मान्ने, देवी देवतामा आस्था राख्ने, विरामी भएमा वोका, कुखुराको भाले आदि भाकल गर्ने जस्ता परम्परागत अन्धविश्वास प्रचलित रूपमा रहेको देखिन्छ। यसरी आफ्नो संस्कार अनुरूप कार्य गर्ने भएकोले यिनीहरूको जनजीवन प्रायः पुरानै धारणा र शैलीमा हुर्किदै आएको देखिन्छ।

४.१.६ रहन-सहन तथा खानपीन

यहाँ बस्ने दमाई जातिको रहन-सहन सामान्य देखिन्छ। दैनिक चल्ने जीवन प्रक्रियालाई सरल र सुगम बनाउन अनि व्यवहारिक बनाउन यिनीहरूले आफ्नै प्रकारको चलन र रहन-सहन प्रक्रिया अंगाल्दै आएका छन्। आर्थिक, भौगोलिक र सांस्कृतिक विविधताले रहन-सहनमा भिन्नता ल्याएको पाइन्छ।

यहाँ बसोबास गर्ने दमाईहरू साधारणतया भात, दाल, कोदाको रोटी, ढिंडो, मकै, आटो, तरकारी खाने गर्दछन्। प्रायजसो यिनीहरू दाल र तरकारी एक चोटी पकाएर खाउँछन् अर्थात् कि त दाल मात्र पकाउँछन् कि त तरकारी मात्र। यसमा आर्थिक तथा व्यवहारिक दुवै प्रकारका कठिनाई हुन सक्छन्। आर्थिक दृष्टिले पछाडी नै रहेको यो जाति संघैभरि काममा व्यस्त रहनुपर्ने हुनाले दाल, तरकारी, अचार आदि परिकार बनाई खाने समय पनि हुँदैन र त्यति पुगीसरी आएका पनि हुँदैनन्। जातीय परम्परा अनुसार कुखुरा, सुगुर, भैसी, भेडा, खसी आदिको मासु खाने गरेको उनीहरू बताउँछन्।

४.१.७ भाषा र धर्म

भारपा गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने दमाई जातिको मुख्य भाषा नेपाली हो। यिनीहरूलाई नेपाली भाषा बुझ्न सार्थक गाह्रो लाग्दैन। यिनीहरूको आपसमा बोलचालको भाषा समेत नेपाली नै हो। यिनीहरू हिन्दु धर्म मान्दछन्। उनीहरू भीमसेनको पूजा गर्छन्। भीमसेनलाई वीरताको प्रतीक मानेर पुज्दै आएको उनीहरू बताउँछन्। भीमसेनका साथै उनीहरू महादेव, पार्वती, विष्णु, भगवती आदिको पनि पूजा गर्छन्। खास गरी उनीहरू दैवी शक्ति र प्राकृतिक धर्ममा विश्वास गर्दछन्। यिनीहरूले वर्षमा एक पटक घरैमा कुलपूजा गर्छन्। कुलपूजामा सगोत्रबाहेक अरुलाई समावेश गराउँदैनन्।

४.१.८ वस्त्र तथा आभूषण

यस गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने दमाईहरूले टोपी, लबेदा, सुरुवाल, कमिज, पाइन्ट, कोट, इस्टकोट लगाउने गरेको पाइयो। ५०-६० वर्ष काटेका वृद्धहरूको टाउकोमा मात्र ढाकाटोपी देखियो भने केही युवाहरूको शिरमा पाली टोपी (Peak Cap) देखियो। अधिकांश युवाहरू टोपी विनाको टाउकोमा रहेको पाइयो। युवाहरूको पोशाकमा

सर्टपाइन्ट नै बढी देखियो । महिलाहरूले लगाउने पोशाकमा चोलो, फरिया, लुङ्गी, गुन्यु, पेटिकोट र पटुका प्रमुख देखिए । अधिकांश युवतीहरूले कुर्तासुरुवाल लगाउन थालेको पाइयो ।

आभूषणका हकमा यिनीहरूले सुन र चाँदी दुवै धातुबाट बनेका गहना लगाउने गरेको पाइयो । विवाहित महिलाले घाँटीमा पोते र सिउँदामा सिन्दुर तथा नाकमा फुली, बुलाकी र कानमा रिड, मुद्रा आदि लगाउने गरेको पाइयो । हाल नक्कली सुन (रोलगोल) का विभिन्न गहनाहरू लगाउने क्रम महिलाहरूमा तीव्र हुँदै गएको देखिन्छ ।

४.१.९ चाडपर्वहरू

दमाई जाति हिन्दू धर्मावलम्बी जाति नै भएकाले यिनीहरूले पनि दसै, तिहार, तीज, शिवरात्रि, श्रीकृष्णाष्टमी, नागपञ्चमी, माघे संक्रान्ति, सरस्वतीपूजा जस्ता चाडपर्वहरू आफ्नो गच्छेअनुसार मनाउने गर्छन् । विशेष गरी पुरुषहरू यस्ता चाडपर्वहरूमा बढी जाँड-रक्सी पिएर अनावश्यक कराउदै हिड्ने गरेको पनि पाइयो ।

४.१.१० विभिन्न संस्कारहरू

दमाई जातिमा मानिस जन्मेदेखि मृत्युसम्म विभिन्न संस्कारहरू गर्ने गरिन्छ । यी संस्कारहरूका बारेमा संक्षिप्त रूपमा निम्न अनुसार वर्णन गरिन्छ ।

क) जन्म

दमाई जातिमा छोरीलाई भन्दा छोरालाई प्राथमिकता दिने चलन छ । प्रायः सबै जातिहरूमा यस्तो विश्वास रहेको पाइन्छ । यहाँका दमाईहरू छोरा जन्मेको छैटौँ दिनमा छैटी गर्छन् । छैटीका दिनमा बालकको सिरानीमा एकमाना चामल र फूल राखिदिन्छन् र रातभरि तोरीको तेलमा दियो बालिराख्छन् । छैटीको राती देवी आएर बच्चाको निधारमा भाग्य लेखिदिन्छन् भन्ने विश्वास गर्छन् । बच्चा जन्मेको दिनदेखि न्वारनका दिनसम्म बच्चाकी आमालाई कुनामा राखिन्छ । यस वीचमा उनलाई कसैले छुनुहुँदैन । बच्चा जन्मेको एघारौँ दिनमा न्वारन गर्ने चलन छ । न्वारनका दिनमा बच्चाको नामकरण गरिन्छ र त्यसै दिनदेखि सुतक पनि सकिन्छ । सुतक चोख्याउन गाईको गहुँत घरभरि छर्किने काम

हुन्छ । न्वारनको काम दमाईहरू ज्वाइँ अथवा भान्जाबाट सम्पन्न गराउँछन् । न्वारनमा भोज गर्ने चलन छ । भोजमा जांडरक्सी नभई हुँदैन । न्वारनमा पुरेतले जुराईदिएको नाम यिनीहरू गोप्य नै राख्छन् । त्यो नाम सबैलाई थाहा भएमा हानि हुन्छ भन्ने विश्वास यिनीहरूमा छ । वोलाउने नाम घरका ज्येष्ठ सदस्यले राखिदिन्छन् र त्यही नामबाट ऊ समाजमा चिनिन्छ ।

ख) पास्नी

पास्नी भनेको अन्नप्राशन संस्कार हो । दमाईहरू बच्चा जन्मेको पाँच महिनामा छोरीको र छ महिनामा छोराको पास्नी वा भात ख्वाई गर्दछन् । अन्न प्राशन गर्दा बालकलाई नयाँ लुगा लगाइदिन्छन् । पास्नीमा निमन्त्रणा गरिएका इष्टमित्रलाई भोज भतेर गर्ने चलन छ । बालबालिकालाई भात खुवाउनेहरूले गच्छे अनुसारको उपहार दिने चलन छ ।

ग) ब्रतबन्ध

नेपालका अन्य क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने दमाईहरूमा बालकको उमेर सात वर्षदेखि दश वर्ष पुगेपछि ब्रतबन्ध गरिदिने प्रचलन छ । यिनीहरू पन्ध्र वर्ष नघाउनचाहिँ हुँदैन भन्दछन् । ब्रतबन्ध गर्दा मामाका हातबाट कपाल खौरिन लगाउँछन् तर टुप्पीचाहिँ खौरिदैनन् । ब्रतबन्ध गर्दा दमाई जातिमा बालकलाई गाईका दाम्लामा बाँधेर मामाले कपाल खौरिने चलन छ । तर यहाँका दमाईहरूमा हालसम्म कुनै बालकको ब्रतबन्ध गरिएको भेटिएन । यसै क्रममा स्थानीय पुरेत चुडामणि परियार वताउँछन्-“आगामी दिनहरूमा हाम्रो समाजमा पनि बालकहरूको ब्रतबन्ध गरिदिने योजना बनेको छ ।”

घ) विवाह

दमाई जातिमा मागी विवाह, प्रेम विवाह र जारी विवाह प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । मागी विवाह गर्दा केटाका तर्फबाट केटीका घरमा लमी पठाउने चलन छ । त्यही लमीले नै केटीका घरमा गएर कुरा चलाउँछ । केटीका तर्फबाट उक्त प्रस्ताव मञ्जुर भयो भने केटी पक्षले चारपाँच बोतल रक्सी टक्र्याउछन् । त्यसलाई भुटको जुटाउने भनिन्छ । त्यसपछि मात्र विवाहको तिथि तय हुन्छ । दमाई समुदायमा विवाह प्रायः १६ वर्षदेखि २०

वर्षसम्मको उमेरमा गर्ने चलन देखियो । यो जातिमा मागी विवाह नै राम्रो ठानिन्छ । अन्तरजातीय विवाह उनीहरूमा मनाही ठानिए तापनि हाल यदाकदा अन्तरजातीय विवाह हुन थालेको पाइन्छ । अध्ययनको क्रममा जम्मा दुई परिवारमा अन्तरजातीय विवाह भएको पाइयो ।

ड) मृत्यु

अन्य संस्कार जस्तै मृत्यु संस्कार पनि दमाई जातिको एक प्रमुख संस्कार हो । यो हिन्दू धर्ममा आस्था राख्ने जाति भएकोले मृत आत्माको मोक्ष प्राप्तिको लागि मृत्यु संस्कार गर्ने परम्परा रहेको छ । मृत्यु भएको घरमा दाजुभाइ र छिमेकीहरू जम्मा हुन्छन् । उनीहरूले लाशलाई खोलाको किनारमा लगेर दोभानमा जलाउँछन् । अरु जातिले लाश छुँदैनन् । अन्य जातिले बाटो दाउरा लगायत अन्य वस्तुहरू लिएर घाटमा जान्छन् । मृतकका छोराहरू कपाल खौरी सेतोकपडा बेरेर किरिया संस्कारमा बस्छन् । छोरा-बुहारी र मृतककी पत्नी १३ दिनसम्म किरिया बस्नुपर्छ भने छोरीहरू पाँचौ दिनसम्म मात्र । उनीहरूमा १३ दिनसम्म जुठो बार्ने चलन छ । १३ दिनसम्म जुठो बार्नुपर्नेले नुन खाँदैनन् । १३ औँ दिनको शुद्धिकार्य पुरेतद्वारा सम्पन्न गराउँछन् । पुरेतको काम भान्जा अथवा ज्वाइँबाट गराउँछन् । शुद्धिका दिनमा मलामी र इष्टमित्रहरूलाई भोज खुवाउने चलन छ । उक्त दिनमा ऋण गरेरै भए पनि मृत आत्माको चिर शान्ति र मोक्ष प्राप्तिको लागि पुरोहितलाई कपडा, भाडाँकुँडा, अनाज, नगद आदि दान दिएर विदा गर्ने प्रचलन रहेको स्थानीय पुरेत चुडामणि परियार बताउँछन् । यिनीहरूमा एक वर्षसम्म बरखी बार्ने चलन रहेको पाइयो । बरखी सकिँदाका दिन श्राद्ध गरी प्रत्येक वर्ष मृत्युको तिथि पारेर श्राद्ध गर्ने प्रचलन रहेको पाइयो ।

४.१.११ दमाई जातिको शैक्षिक अवस्था

यस गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने दमाई जातिको शैक्षिक अवस्था अति न्यून भएको पाइएको छ । सबैका लागि शिक्षा अन्तर्गत नेपाल सरकारबाट दलितहरूको शैक्षिक स्थितिमा सुधार गर्नको लागि दलित छात्रवृत्ति व्यवस्था गरे तापनि दलित अभिभावकहरूले आफ्ना बालबच्चाहरूको शिक्षाप्रति खासै चासो राखेको पाइँदैन । विशेष गरी प्रा.वि. तहमा पढ्ने दमाई समुदायका भन्ने आधाजसो विद्यार्थीहरूसंग किताव, कापी,

कलम जस्ता अत्यावश्यक शैक्षिक सामग्रीहरू नै हुँदैनन् । यो अनुसन्धान कर्ताले देखे भोगेको अनुभव हो । त्यस्तै निम्न माध्यमिक तह उत्तीर्ण गरेपछि दमाई युवाहरू पढ्न छाडेर अन्य पेशातिर लाग्ने गरेको पाइन्छ । हालका दिनहरूमा त भन् पढदा-पढ्दै वीचैमा छाडेर वैदेशिक रोजगारको खोजीमा लाग्ने क्रम बढ्दो छ । आजको २१ औं शताब्दीमा पनि यहाँका दमाई विद्यार्थीहरू मध्ये एक जनाले पनि प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेको भेटिएन । यहाँका दमाईहरू १८.६७ प्रतिशत त निरक्षर नै छन् । दमाई समुदायका अति विपन्न परिवारका केही छात्राहरूलाई हेफर इन्टरनेशनल नेपालले किताब, कापी, भोला, पोशाक लगायत विभिन्न शैक्षिक शुल्क समेत उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याएको पाइयो ।

“भोकालाई एक छाक भोजन होइन जिउने जुक्ति सिकाऔं” (Not a cup of milk but a cow) भन्ने मूल मन्त्रका साथ हेफर इन्टरनेशनलको स्थापना सन् १९४४ मा अमेरिकामा भएको हो । यो संस्था अमेरिकी नागरिक डान वेष्टले गर्नु भएको हो । अहिले सम्म यस संस्थाले विश्वभरका लाखौं गरिब परिवारलाई सेवा उपलब्ध गराइसकेको छ । नेपालमा हेफर इन्टरनेशनलले सन् १९५० को दशकमा तत्कालीन सरकारको अनुरोधमा उन्नत नश्लका भेडा, बंगुर, गाई र साँढेहरू उपलब्ध गराएर सहयोगको शुरुवात गरेको थियो । यस संस्थाले स्थानीय गैरसरकारी संस्थासंगको साभेदारीमा गरिब समुदायहरूलाई सहायता स्वरूप पशुधन, ज्ञान र सिपको उपहार प्रदान गर्दछ, साथै उनीहरूको दृष्टिकोण र व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन गरी सर्वाङ्गीण विकासमा सहयोग गर्दछ (हेफर, २०६३) ।

यहाँका दमाई जातिको शैक्षिक अवस्थालाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.७

दमाई जातिको शैक्षिक अवस्थाको विवरण

शैक्षिक स्तर	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
निरक्षर	१२	२८	४०	२०.५१%
साक्षर (साधारण)	१५	२९	४४	२२.५६%
पूर्व प्राथमिक तह उत्तीर्ण	४	३	७	३.५८%
कक्षा १-५ उत्तीर्ण	३५	२५	६०	३०.७६%
कक्षा ६-८ उत्तीर्ण	१५	१४	२९	१४.८७%
कक्षा ९-१० उत्तीर्ण	४	४	८	४.१०%
एस.एल.सी. उत्तीर्ण	५	२	७	६.५८%
प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण	०	०	०	०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाले दमाई जातिको कूल जनसंख्या १९५ मध्ये २०.५१% निरक्षर रहेको देखाउँछ । त्यस्तै २२.५६% सामान्य साक्षर रहेको र ३.५८% बालबच्चाहरूले पूर्व प्राथमिक तह उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ । प्राथमिक तहको शिक्षा पूरा गर्नेहरूको प्रतिशत ३०.७६% र निम्न माध्यमिक तह उत्तीर्ण गर्नेहरू १४.८७% रहेको पाइयो । यसै गरी ४.१०% ले मात्र कक्षा ९-१० उत्तीर्ण गरेको र यसमा महिलाको संख्या ४ मात्र रहेको पाइयो । हरेक वर्ष नेपालमा ठूलो संख्यामा विद्यार्थीहरू एस.एल.सी. परीक्षा उत्तीर्ण गर्दछन् । तर यहाँको दमाई समुदायमा हालसम्म जम्मा ७ जनाले अर्थात् ३.५८% ले मात्र एस.एल.सी. परीक्षा द्वितीय तथा तृतीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेको पाइयो । त्यस्तै हालसम्म यहाँका दमाई विद्यार्थीहरूमध्ये १ जनाले पनि प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेको पाइएन । ४ जना पुरुष विद्यार्थीहरू हाल प्रमाणपत्र तहमा अध्ययनरत रहेको पाइयो । उनीहरूले सो तह पूरा गर्ने वा नगर्ने कुरा भविष्यले देखाउनेछ । यहाँ बाँकी १०.२२% मध्ये २.६७% बालबच्चाहरू शिशु कक्षामा पढ्ने गरेको र ७.५५% को विद्यालय उमेर नपुगेको पाइयो ।

अध्ययनको क्रममा हाल दमाई जातिका विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्दै गरेको कक्षा र उनीहरूको संख्या पनि यकिन गर्ने प्रयास गरिएको थियो । यस प्रयास अनुरूप प्राप्त भएको विवरणलाई तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.८

दमाई जातिका अध्ययनरत केटाकेटीहरूको कक्षागत विवरण

अध्ययनरत कक्षा	छात्र	छात्रा	जम्मा
पूर्व प्राथमिक तह	२	६	८
१	५	१	६
२	९	७	१६
३	२	४	६
४	६	४	१०
५	४	१	५
६	४	०	४
७	०	१	१
८	२	४	६
९	१	२	३
१०	२	०	२
प्रमाण पत्र तह	४	०	४
स्नातक तह	०	०	०
जम्मा	४१	३०	७१

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाले के देखाउँछ भने हाल विद्यालय तथा क्याम्पसमा अध्ययनरत दमाई जातिका विद्यार्थीहरूमा छात्राको तुलनामा छात्रको संख्या बढी छ । हाल जम्मा अध्ययनरत ७१ जना विद्यार्थीहरूमा छात्रको संख्या ४१ र छात्राको संख्या ३० रहेको पाइयो । कतिपय कक्षामा त छात्राको संख्या शून्य नै देखिन्छ । माथिल्लो कक्षामा अध्ययन गर्ने केटाकेटीहरूको संख्या घट्दै गएको पाइन्छ । हाल प्रमाणपत्र तहमा अध्ययन गर्ने

छात्रहरूको संख्या ४ छ भने छात्राको संख्या शून्य नै छ । स्नातक तहमा अध्ययन गर्ने केटा केटी भेटिएनन् । अध्ययनका क्रममा दमाई समुदायका विद्यार्थीहरूको पढाइको स्तर तुलनात्मक रूपमा कमजोर रहेको पनि पाइयो । यसमा मुख्यतया उनीहरूको आर्थिक अवस्था र पारिवारिक वातावरण जिम्मेवार रहेको पाइयो ।

४.१.१२ बैबाहिक स्थिति

यहाँका दमाई जातिको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक आदि पक्षहरूको जानकारी प्राप्त गर्ने उद्देश्यले गर्न लागिएको यस अध्ययनमा उत्तरदाताको रूपमा २९ जना पुरुष र १६ जना महिलाहरू छनौट गरिएको थियो । उनीहरूको बैबाहिक स्थितिलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.९

दमाई जातिको बैबाहिक स्थिति:

वैवाहिक स्थिति	उत्तरदाता संख्या		जम्मा	प्रतिशत
	पुरुष	महिला		
विवाहित	२३	१५	३८	८४.४४%
अविवाहित	६	१	७	१५.५६%
जम्मा	२९	१६	४५	१००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिका अनुसार अधिकांश (८४.४४%) दमाईहरू विवाहित रहेको स्पष्ट हुन्छ भने जम्मा १५.५६ % दमाईहरू मात्र अविवाहित रहेको देखिन्छ । दमाई समुदायमा आफ्नै जातिभित्र विवाह गर्ने प्रचलन छ । १-२ जना दमाईहरूले अन्तरजातीय विवाह गरेको पाइएको थियो , जसलाई तालिका ५.१० मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.१०

दमाई जातिको अन्य जातिसंगको वैवाहिक सम्बन्ध

वैवाहिक संबन्ध	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
कायम भएको	२	४.४४%
कायम नभएको	४३	९५.५६%
जम्मा	४५	१००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिका अनुसार दमाई जातिमा अन्तरजातीय वैवाहिक संबन्ध कायम भएको जम्मा ४.४४% मात्र देखिन्छ। अर्थात् २ जना दमाईहरूले आफ्नो जात भन्दा फरक जातको माहिलासंग विवाह गरेको पाइयो। एकजना दमाई केटाले क्षेत्री केटीसंग र एकजनाले मगर केटीसंग विवाह गरेको पाइयो। तर ती केटीहरूले आफ्नै जातको केटासंग भएको वैवाहिक संबन्ध तोडेर दमाई जातका केटाहरूसंग पुनः विवाह गरेको थाहा भयो। ती दुई जोडी दाम्पत्यको कुनै पनि सन्तान नभएको पनि अध्ययनबाट थाहा भएको थियो। त्यस्तै ९५.५६% दमाईहरूको आफ्नै जातभित्र विवाह भएको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने दमाई जातिमा अन्तरजातीय विवाह गर्ने परिपाटीको खासै विकास भएको छैन।

यसै क्रममा उनीहरूका बालबच्चाहरू कुन ठाउँमा जन्मेका हुन्, सो बारे बुझ्ने प्रयास गरिएको थियो। यस संबन्धमा उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त भएको जानकारीलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत् गरिएको छ।

तालिका ४.११

दमाई जातिका सन्तानहरूको जन्मठाउँको विवरण

विवरण (जन्म ठाउँ)	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
घरैमा	२०	४४.४४%
अस्पतालमा	६	१३.३४%
घर तथा अस्पतालमा	९	२०.००%
सन्तान नभएका	१०	२२.२२%
जम्मा	४५	१०००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिका अनुसार दमाई समुदायका अधिकांश (४४.४४%) बालबच्चाहरू आफ्नै घरमा जन्मेको थाहा हुन्छ। उनीहरूका १३.३४% सन्तानहरू अस्पतालमा जन्मेका र २० % चाहिँ कोही घरैमा र कोही अस्पतालमा जन्मेको स्पष्ट हुन्छ। यसबाट सन्तान जन्मने समयमा उनीहरू त्यति सम्बेदनशील नभएको आभाष हुन्छ। अध्ययनका क्रममा २२.२२% उत्तरदाताहरूको कुनै सन्तान नभएको पनि पाइयो।

४.१.१३ परिवार नियोजन संबन्धी धारणा

दमाई समुदायमा करिब १९ % मानिसहरू निरक्षर रहेको कुरा तालिका नं. १० मा उल्लेख गरिसकिएको छ। सायद यही अज्ञानताको कारणले होला अधिकांश परिवारमा केटाकेटीहरूको संख्या धेरै रहेको पाइयो। विशेष गरी वृद्धवृद्धाहरूले आफ्नो पालामा परिवार नियोजन संबन्धी थाहा नभएको कुरा बताउँछन्। यस संबन्धमा उनीहरूबाट पाइएको प्रतिक्रियालाई तालिका ४.१२ मा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका ४.१२

परिवार नियोजन संबन्धी दमाईहरूको धारणा संबन्धी विवरण

धारणा	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
स्थायी नियोजन गर्नुपर्छ	२७	६० %
अस्थायी नियोजन गर्नुपर्छ	११	२४.४४ %
परिवार नियोजन गर्नु हुँदैन	४	८.८९ %
थाहा छैन	३	६.६७ %
जम्मा	४५	१०००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

यस तालिकामा देखाइए अनुसार ६.६७ % दमाईहरू परिवार नियोजनको बारेमा आफूहरू अनभिज्ञ रहेको बताए । त्यस्तै ८.८९% प्रतिशतले यस बारेमा असहमति जनाए । उनीहरूको धारणा थियो -“स्थायी तथा अस्थायी नियोजन गर्नुहुँदैन । यो फाप र अफाप हुन्छ । भगवानले जति दिन्छन्, हात थाप्नुपर्छ ।” तर २४.४४% ले भने आफूले चाहेको बेलामा सन्तान जन्माउन सकिने भएको हुँदा अस्थायी नियोजन गर्नुपर्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरे । अधिकांश अर्थात् ६०% दमाईहरू स्थायी नियोजन प्रति नै सकारात्मक देखिए । विशेष गरी पहिले आफूले नजान्दा धेरै सन्तानहरू भएका र उनीहरूलाई पालन-पोषण गर्न अहिले अति नै कठिन भएका परिवार र आजका युवा- युवतीहरूको यस्तो किसिमको राय पाइएको थियो । आफ्नो धारणा अनुसार उनीहरूले परिवार नियोजनका स्थायी तथा अस्थायी साधनहरू प्रयोग गर्ने गरेको पनि अनुसन्धानबाट थाहा भएको थियो ।

४.१.१४ दमाई जातिको राजनैतिक अवस्था

भारपा गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने दमाई समुदायका मानिसहरूको राजनैतिक क्षेत्रमा कुनै पहुँच देखिदैन । राजनैतिक दृष्टिकोणले उनीहरू भोटरहरू मात्रै हुन् । स्थानीय जनप्रतिनिधिमा समेत यिनीहरूको स्थान छैन । बरु सामाजिक समूह तथा संस्थाहरूमा भने थोरै संख्यामा भए पनि यिनीहरूको प्रतिनिधित्व रहेको पाइयो । उत्तरदाताहरूको रूपमा छानिएका ४५ जना मध्ये ११ जना अर्थात् २४.४४% कुनै न कुनै सामाजिक समूह तथा संस्थाको सदस्य रहेको पाइयो भने ३४ जना अर्थात् ७५.५६ % कुनै पनि समूहमा

आबद्ध नरहेको पाइयो । यसरी ठूलो संख्यामा उनीहरूको संलग्नता नरहनुको कारणहरूमा समाजमा विद्यमान छुवाछुत प्रथा, शैक्षिक पछ्यौटेपन, गरिबीका कारण कुनै न कुनै पेशामा व्यस्त रहनुपर्ने बाध्यता आदि हुन् ।

दमाई जातिका मानिसहरू के कस्ता सामाजिक समूह तथा संस्थाहरूमा संलग्न रहेका छन् त भन्ने बारे बुझ्न गरिएको सर्वेक्षणमा प्राप्त भएको जानकारीलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१३

दमाईहरूको संलग्नता रहेका सामाजिक समूह (संस्था) हरूको विवरण:

सामाजिक समूहहरू	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
स्थानीय आमा समूह	६	१३.३३%
सिर्जनशील दलित उत्थान समूह	५	११.११%
हेफर इन्टरनेशनल नेपाल	३	६.६७ %
सरकारी संस्था	२	४.४४ %

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिका अनुसार १३.३३% महिलाहरू स्थानीय आमा समूहको सदस्य रहेको पाइयो । यसैगरी सिर्जनशील दलित उत्थान समूहमा ११.११% आबद्ध रहेको, ६.६७% हेफर इन्टरनेशनल नेपालको सदस्य र ४.४४% चाहिँ छिमेकी बैंकको सदस्य रहेको पाइयो । बाँकी ६४.४५ % भने कुनै पनि समूह तथा संस्थामा आबद्ध नरहेको पाइयो ।

गाउँघरमा हुने छलफल तथा निर्णयहरूमा दमाईहरूको भूमिका कस्तो रहन्छ भन्ने बारे राखिएको जिज्ञासामा उनीहरूबाट मिश्रित प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो । यसै क्रममा उनीहरूबाट थाहा हुन आएको जानकारीलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१४

गाउँघरमा हुने छलफल तथा निर्णयहरूमा दमाईहरूको भूमिका

विवरण	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
अत्यधिक संलग्नता	८	१७.७८ %
समान संलग्नता	९	२०.००%
कम संलग्नता	२२	४८.८९%
संलग्नता नभएका	६	१३.३३%
जम्मा	४५	१००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाले गाउँघरमा हुने छलफल तथा निर्णयहरूमा १७.७८% दमाईहरूको अत्यधिक संलग्नता रहने कुरा बताउँछ। यसमा विशेष गरी कटुवालको काम गर्ने दमाईहरू रहेको पाइयो। यसै गरी समाजका अन्य जातहरू सरह २० % दमाईहरूको संलग्नता रहने गरेको पाइयो भने ४८.८९% दमाईहरूको यस्तो कार्यक्रममा कम संलग्नता देखियो। यसमा विशेष गरी स्वदेश तथा विदेशमा नोकरी गर्ने व्यक्तिहरू रहेको पाइयो। तर १३.३३% दमाईहरू भने यस्तो छलफल तथा निर्णयहरूमा उपस्थित नहुने गरेको पाइयो।

४.१.१५ दमाई जातिको अन्य जात-जातिसंगको अन्तर संबन्ध

यहाँका दमाई जातिको बस्ती रहेका वडाहरूमा वडा नं. २, वडा नं. ३ र वडा नं. ५ हुन्। यी वडाहरूमा गुरुङ्ग, लिम्बु, ब्राह्मण, क्षेत्री जातिको पनि बस्ती रहेको छ। दमाई जातिले यहाँ बस्ने सबै जात जातिसंग सौहार्दपूर्ण संबन्ध कायम गरेको छ। खास गरी यहाँ बस्ने प्रत्येक जातिहरू आ-आफ्नो जीवन संचालनका लागि एक अर्कामाथि निर्भर रहनुपर्ने हुनाले संबन्ध सौहार्दपूर्ण रहनु स्वभाविक हो। दमाई जातिका काम गर्न सक्ने पुरुष, महिला तथा केटाकटीहरू लिम्बु, क्षेत्री, ब्राह्मण, गुरुङ्ग कहाँ काम गरी ज्याला ल्याई जीवन चलाउँछन्। यसरी दमाईहरूले समाजका अन्य जातिलाई कामकाज तथा अन्य धेरै कुराहरूमा सहयोग पुर्याई रहेका हुन्छन् भने यसको बदला अन्य जातिहरूले पनि

उनीहरूलाई मागेको बेला अन्न, बिरामी पर्दा औषधि उपचारका लागि आर्थिक सहयोग पुर्याएका हुन्छन् ।

यसरी दमाई र छिमेकका अन्य जातिहरू बीच घनिष्ठ संबन्ध रहे तापनि छुवाछुतको भावना भने पूर्ण रूपमा हट्न सकेको छैन । विगतको तुलनामा हाल धेरै परिवर्तन भएको छ तर छुवाछुत प्रथा पूर्णतः हटेको छैन । अध्ययनका क्रममा सबै दमाईहरूले छुवाछुतको भावना ठकुरी जातिमा सबभन्दा बढी रहेको बताए । त्यसपछि क्रमशः मगर, भुजेल र गुरुङ्गमा रहेको पाइयो । मठ, मन्दिरभित्र प्रवेश गरी पाठ, पूजा गर्न नपाइने परम्परा यथावत् रहेको उनीहरू बताउँछन् ।

यस जातिमा परम्परागत रूपमा नै जाड-रक्सी आदि लागु पदार्थ सेवन गर्ने प्रचलन छ । यस प्रचलनले गर्दा आपसी भै-भगडा भई अन्य जातिहरूको कुटाई समेत खानुपरेका घटनाहरू पाइन्छन् । यस जातिका महिला र पुरुष दुवैमा सानै उमेर देखि चुरोट, विडी तथा रक्सीको दुर्व्यसनमा लाग्ने बानी रहेको पाइन्छ । यस्ता बस्तुहरूमा बढी खर्च गर्ने हुनाले यिनीहरूको आर्थिक स्तर न्यून हुनुको मूल कारक तत्व पनि यही बानी बनेको छ ।

४.२ आर्थिक अवस्था

४.२.१ परिचय

इतिहासको कालखण्डमा कानुनी रूपमा नै श्रम विभाजनको माध्यमबाट दासता लादिएको वर्तमानमा पनि श्रम, सीप र कलाका धनी दलितहरूको अवस्था अन्य समुदायको तुलनामा निकै कमजोर रहेको छ र चौधौं शताब्दीमा राजा जयस्तिति मल्ल (१४३८-१४५२) ले जातका आधारमा श्रम विभाजन गरी स्वेच्छाले पेशा र रोजगारी गर्न पाउने अधिकारबाट बञ्चित गरेका थिए, भने प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाले मुलुकी ऐन मार्फत जातीय छुवाछुतलाई कडाइका साथ लागू गरी दलित समुदायलाई आर्थिक गतिविधि गर्न प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा निषेध गरे । यसरी राज्यबाट नै करिब सात सय वर्ष देखि जातपात र छुवाछुतले गर्दा दलितहरू आर्थिक उन्नतिमा अग्रसर हुन सकेनन । सामाजिक कु-संस्कार र त्यसमा पिकसित कु-प्रवृत्तिले दलित समुदायको पीडा, उनीहरूको

सन्तान दर सन्तानमा पनि पर्दै आयो । वास्तवमा तराई तथा पहाडी क्षेत्रका दलित समुदाय भूमिहीन छन् । उनीहरूसंग खेती गर्ने भूमि छैन । तराई नेपालको अन्न भण्डार हो भनिन्छ तर भूमिहीन जनता सबैभन्दा बढी तराइमा पाइन्छन् । यो एउटा विडम्बना हो । अर्को शब्दमा भन्दा भूमिहीनताको विषय पहाडी दलितको भन्दा तराई दलितको विषयमा निकै गम्भीर छ ।

एक प्रतिवेदन अनुसार मुलुकको कृषियोग्य भूमिको एक प्रतिशत पनि दलित समुदायले ओगट्दैन भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । कृषियोग्य भूमिहीनता कै कारण अधिकांश दलित समुदाय अर्काको खेतबारीमा काम गर्न विवश छन् । कृषि श्रमिकको रूपमा काम गर्ने जग्गा विहीन दलितहरू प्रायः बधुवा कृषि श्रमिकको रूपमा काम गर्ने गर्छन् । मधेशका हरूवा, चरुवा, तथा पहाडमा हली, गोठालो भएर काम गर्ने अधिकांश दलित जातिका श्रमिकहरू रहेको पाइन्छ । बाबुबाजेले वा आफैले खाएको ऋणको मारमा परेका दलित कृषि श्रमिकहरूको ज्याला थोरै हुन्छ । कृषि उपार्जन बाट पनि दलित समुदायको आर्थिक अवस्था माथि उठ्न सकेको छैन ।

दलितहरू कला र सीपमा धनी रहे तापनि उनीहरूको परम्परागत जातीय पेशाले दलित समुदायको आर्थिक स्तर अपेक्षित ढङ्गले उठाउन सहयोग पुर्याउन सकेको छैन । छुवाछुत, श्रमशोषण तथा श्रमको सम्मानको अभावका कारण अधिकांश दलितहरूको परम्परागत पेशामा सामाजिक कुप्रथाकै रूपमा विकसित भएको बालीघरे प्रथा, खलो उठाउने प्रथाले, अमर्यादित र कमजोर तुल्याएको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको तथ्याङ्कलाई प्रयोग गरी नेपालको जातिगत रूपमा गरिबीको स्तर निर्धारण गर्दा दलितका तीन जाति कामी, दमाई र सार्की बीच गरिबीको स्तर राष्ट्रिय औषत दर भन्दा डेढ गुणा बढी रहेको छ । प्रत्येक १०० जना दलितहरूमध्ये करिब ६५ देखि ६८ जना गरिबीको रेखामुनि बाँच्न बाध्य छन् (लाम्गादे, २०६१) ।

भारपा गा.वि.स. मा रहेका दलित अन्तर्गत दमाई जातिको आर्थिक अवस्था दयनीय रहेको छ । कपडा सिलाउने परम्परागत पेशा अधिकांश दमाईहरूले छाडिसकेका छन् । १-२ घर परिवार बाहेक अरु परिवारमा कपडा सिलाउने पेशा नरहेको पाइएको छ । ज्ञान र सीपका कमीले गर्दा आधुनिक डिजाइनका कपडाहरू सिलाउन उनीहरू सक्षम

देखिदैनन् । जसले गर्दा उनीहरूको सिलाउने पेशा लोप हुने अवस्थामा छ । दमाई जातिको मुख्य पेशा कृषि हो तापनि खेतीपाती गरेर कमाई खाने जग्गा यस समुदायमा अति न्यून छ । अधिकांश दमाई परिवारमा खेत नभएको अनुसन्धानबाट थाहा हुन आएको छ । शिक्षाको कमीले गर्दा उनीहरूले स्वदेशमा रोजगार पाउन सकेका छैनन् । परिणाम स्वरूप यस समुदायका अधिकांश युवाहरू रोजगारीको सिलसिलामा भारत लगायत अन्य खाडी मुलुकहरूमा पुगेका छन् । वैदेशिक रोजगारमा लाग्ने घर परिवारमा त जेनतेन गुजारा चलेको छ भने अन्य परिवारका हकमा विहान बेलुका हातमुख जोर्ने उपाय समेत नभएको देखिन्छ । त्यस्ता परिवारहरूको लागि दैनिक मजदुरी बाहेक आम्दानीको अन्य स्रोत देखिदैन । आर्थिक विपन्नताको कारण यस समुदायका विद्यार्थीहरू एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेपछि अति न्यून संख्यामा प्रमाण पत्र तहको अध्ययनमा लागेको देखिन्छ । तर आश्चर्यजनक कुरा के छ भने हालसम्म यस समुदायबाट एकजनाले पनि प्रमाण पत्र तह उत्तीर्ण गरेको पाइएन ।

४.२.२ दमाई जातिको पेशा

मानिसले आफ्नो दैनिक जीवन यापनका लागि कुनै न कुनै व्यवसाय अपनाउनु पर्ने हुन्छ । अतः यहाँका दमाई जाति आफ्नो जीवन यापनका लागि विभिन्न पेशामा संलग्न रहेको पाइएको छ । यिनीहरूको पेशालाई मुख्य र सहायक पेशा गरी दुई भागमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । जसलाई तालिका ५.१५ र तालिका ५.१६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१५

दमाई जातिको मुख्य पेशा संबन्धी विवरण

पेशा	उत्तरदाताको संख्या		जम्मा	प्रतिशत
	पुरुष	महिला		
कृषि	१०	८	१८	४०.००%
मजदुरी	४	३	७	१५.५७%
अध्ययन	४	१	५	११.११%
वैदेशिक रोजगार	१०	-	१०	२२.२२%
नोकरी	-	२	२	४.४४%
सिलाई	१	-	१	१.२२%
पेशा नभएका	-	२	२	४.४४%
जम्मा	२९	१६	४५	१००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकामा कृषिलाई मुख्य पेशाको रूपमा अंगाल्ने दमाईहरू ४०% देखिन्छन्। त्यस्तै वैदेशिक रोजगारमा लाग्नेहरूको प्रतिशत २२.२२% देखिन्छ। लामो समयको वैदेशिक रोजगार अर्थात् भारतीय सैनिक सेवाबाट ३ जना दमाईहरू पेन्सनमा फर्केको थाहा भयो। मुख्य पेशा मजदुरी भएका १५.५७% र अध्ययनमा लागेका ११.११% देखिन्छन् तर अध्ययनमा लागेकाहरू पनि अन्य समय भने कृषि पेशामा व्यस्त हुने गरेको पाइन्छ। यसै गरी सरकारी नोकरीमा संलग्न भएका ४.४४% देखिन्छन्। जसमा ४.४४% नै महिला छन्। परम्परागत सिलाई पेशालाई मुख्य पेशाको रूपमा लिने केवल १.२२% देखिन्छन्। यसै गरी कुनै पनि पेशा नअपनाएका ४.४४% देखिन्छन्। यसरी कुनै पनि पेशा नअपनाउनेहरूमा वृद्ध-वृद्धा र काखमा स-साना बच्चाहरू भएका महिलाहरू रहेको पाइयो। यस पेशाबाट आफ्नो जीवन असंभव भएकोले पेशा परिवर्तन गर्न बाध्य रहेको उनीहरू बताउँछन्।

तालिका ४.१६

दमाई जातिको सहायक पेशा संबन्धी विवरण

सहायक पेशा	उत्तरदाताको संख्या		जम्मा	प्रतिशत
	पुरुष	महिला		
कृषि	८	४	१२	२६.६७%
मजदुरी	५	९	१४	३१.११%
डकर्मी/सिकर्मी	६	-	६	१३.३४%
उपल्लो जातको हलो जोत्ने	२	-	२	४.४४%
कटुवाल पेशा	२	-	२	४.४४%
बाजा बजाउने	१	-	१	२.२२%
डोका बुन्ने	१	-	१	२.२२%
पुरेत्याइँ	१	-	१	२.२२%
पेशा नभएको	३	३	६	१३.३४%
जम्मा	२९	१६	४५	१००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाले के देखाउँछ भने आफ्नो मुख्य पेशाको अतिरिक्त जीवन निर्वाहको लागि विभिन्न सहायक पेशाहरू अपनाउनेहरू मध्ये २६.६७% ले कृषि पेशा गरेर, ३१.११% ले मजदुरी गरेर, १३.३४% ले डकर्मी/सिकर्मी काम गरेर, ४.४४% ले उपल्लो जातको हलो जोतेर, ४.४४% ले कटुवाल पेशा अपनाएर जीवन निर्वाह गरेका छन् भने २.२२% ले बाजा बजाउने काम गरेर, २.२२% ले डोका बुनी बिक्री गरेर, २.२२% ले आफ्नै जातभित्र पुरेत काम गरेर आर्थिक जुटाएको पाइयो । तर १३.३४% ले भने सहायक पेशाको रूपमा कुनै पेशा नगरेको पाइयो । यस प्रकार आफ्नो मुख्य पेशाबाट खान, लाउन नपुगी जीवन यापन गर्ने क्रममा सहायक पेशाका रूपमा विभिन्न पेशामा छरिएर आफ्नो र परिवारको पालन-पोषण गर्ने यहाँका अधिकांश दमाई परिवारको आर्थिक अवस्था नाजुक छ भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ । जतिसुकै पेशा अपनाएर मेहनत गरे तापनि खान पुग्दैन भनेर उत्तरदाता हरि कुमार नेपाली बताउँछन् भने सुनमाया दर्जी लगातार काम नै पाइँदैन भनी दुखित छन् ।

४.२.३ भू-स्वामित्व

यस गा.वि.स मा बसोबास गर्ने २० परिवार दमाईहरू मध्ये अधिकांशको स्वामित्वमा रहेको जग्गा अति नै थोरै भएको पाइएको छ। आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जग्गामा यिनीहरू गच्छे अनुसारको घर, गोठ बनाई बसेका छन्। धेरैको घर र अलिकति सागपात लगाउने जग्गा बाहेक अन्य जग्गा नभएको पाइयो। खेत प्रायः दमाईहरूको छैन भने पनि हुन्छ। कृषि कार्यका लागि भूमिको ठूलो अभाव रहेको पाइन्छ। यिनीहरूको स्वामित्वमा रहेका जग्गा निम्न तालिकाहरूबाट स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ।

तालिका ४.१७

दमाई जातिको स्वामित्वमा रहेको खेतको विवरण

खेतको क्षेत्रफल (रोपनीमा)	परिवार संख्या	प्रतिशत
खेत नभएका	१७	८५.००%
१ रोपनी भन्दा कम खेत भएका	१	५.००%
१देखि २ रोपनी सम्म खेत भएका	२	१०.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाले ८५ प्रतिशत दमाईहरूको खेत नभएको कुरा देखाउँछ। यसबाट दमाई जातिहरू भातको लागि पूर्ण रूपमा बजार उन्मुख हुनु पर्ने बाध्यता स्पष्ट हुन्छ। त्यस्तै ५ प्रतिशतको नाममात्रको खेत अर्थात १ रोपनी भन्दा पनि कम खेत रहेको र १० प्रतिशतसंग १ रोपनी देखि २ रोपनी सम्म खेत भएको देखिन्छ। यसै गरी दमाई जातिको स्वामित्वमा रहेको बारी/पाखोको विवरण निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१८

दमाई जातिको स्वामित्वमा रहेको बारी/पाखोको विवरण

बारी/पाखोको क्षेत्रफल (रोपनीमा)	परिवार संख्या	प्रतिशत
बारी/पाखो नभएका	२	१०.००%
१ रोपनी भन्दा कम भएका	८	४०.००%
१ देखि २ रोपनी सम्म भएका	६	३०.००%
३ देखि ५ रोपनी सम्म भएका	३	१५.००%
६ देखि ८ रोपनी सम्म भएका	१	५.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

तालिका अनुसार १० प्रतिशतको बारी/पाखो नभएको देखिन्छ। उनीहरूको खेतको पनि नामै छैन। घर र थोरै तरकारीवारी बाहेक उनीहरूको स्वामित्वमा रहेको अन्य जग्गा छैन। वास्तवमा उनीहरू भूमिहीन सरह नै हुन्। अरुको जग्गा अधियाँमा कमाई गरी वडो दुःखले दिन काट्न उनीहरू बाध्य छन्। त्यस्तै ४० प्रतिशतको १ रोपनी भन्दा कम, ३० प्रतिशतको १ देखि २ रोपनी सम्म, १५ प्रतिशतको ३ देखि ५ रोपनी सम्म र ५ प्रतिशतको ६ देखि ८ रोपनी सम्म बारी/पाखो रहेको देखिन्छ।

४.२.४ दमाई जातिले लगाउने विभिन्न वालीहरू, वार्षिक उत्पादन र खान पुग्ने अवधि

भारपा गा.वि. स. का अधिकांश मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि हो। यहाँका दमाई जातिहरूको स्वामित्वमा रहेको जग्गा अति न्यून भए तापनि आफ्नो र अर्काको जग्गा कमाएर भए पनि यिनीहरूले विभिन्न खाद्य वालीहरू लगाउने गर्दछन्। कृषि व्यवसाय अन्तर्गत यिनीहरूले लगाउने विभिन्न वालीहरूको विवरण तालिका ५.१९ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.१९

विभिन्न बालीहरू लगाउने दमाई परिवारको विवरण

बालीहरू	परिवार संख्या	प्रतिशत
कोदो र मकै	८	४०.००%
कोदो, मकै र दालबाली	१	५.००%
कोदो, मकै र आलु	३	१०.००%
कोदो, मकै, आलु, तोरी र दालबाली	१	५.००%
कोदो, मकै, आलु र दालबाली	२	१०.००%
धान, मकै, कोदो, तोरी, आलु र दालबाली	३	३०.००%
कुनै बाली नलगाउने	२	२०.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाले दमाई जातिको २० घर परिवारमध्ये अधिकांश अर्थात् ४०% परिवारले कोदो र मकै बाली लगाउने गरेको देखाउँछ। त्यस्तै १०% परिवारले मकै, कोदो र दालबाली, ५% परिवारले कोदो मकै, आलु र दालबाली तथा ५% ले धान, मकै, कोदो, तोरी, आलु र दालबाली लगाउने गरेको देखिन्छ भने २०% ले कुनै पनि बाली नलगाउने गरेको देखिन्छ। यहाँ कुनै पनि बाली नलगाउने परिवार भन्नाले भूमिहीन र पति वैदेशिक रोजगारमा लागेका परिवार हुन्। यी २० परिवारहरूमा कुनै परिवारले मेवा, सुन्तला, केरा जस्ता फलफूलहरू पनि लगाएको पाइयो भने केही परिवारमा १/२ वटा कफिका बोटहरू पनि देखिए। यहाँका दमाई जातिले विभिन्न बालीहरू लगाए तापनि खेतीयोग्य भूमि र खेतीपाती गर्ने वैज्ञानिक पद्धतिको अभावका कारण उत्पादन राम्रो भएको पाइँदैन। उनीहरूले आफ्नो भूमिबाट लिने वार्षिक उत्पादनलाई तालिका ५.२० मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.२०

दमाई जातिको जग्गामा हुने वार्षिक उत्पादन

उत्पादन (मुरीमा)	परिवार संख्या	प्रतिशत
१ मुरी भन्दा कम	२	१०.००%
१ मुरी देखि ५ मुरी सम्म	१०	५०.००%
६ मुरी देखि १० मुरी सम्म	३	१५.००%
१० मुरी भन्दा बढी	३	१५.००%
आफ्नै उत्पादन नभएका	२	१०.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकामा उल्लेख भए अनुसार वार्षिक १ मुरी भन्दा कम विभिन्न बालीहरू भित्र्याउने दमाईहरू १०% छन् । यसै गरी १ मुरी देखि ५ मुरी सम्म उत्पादन गर्ने ५०% रहेको पाइयो भने वार्षिक ६ मुरीदेखि १० मुरीसम्म उत्पादन गर्ने १५% र वार्षिक १० मुरी भन्दा बढी उत्पादन गर्ने १५% रहेको पाइयो । आफ्नो स्वामित्वमा जग्गा जमिन नभएकोले खुद आफ्नै उत्पादन नभएका दमाईहरू १५% रहेको भेटियो । वार्षिक १० मुरी भन्दा बढी उत्पादन भए पनि आफ्नो १० जनाको परिवारलाई ४ महिना भन्दा बढी खान नपुग्ने कुरा विष्णु परियार बताउँछन् ।

तालिका ४.२० मा दमाई जातिले आफ्नो जग्गामा वार्षिक कति अन्न उत्पादन गर्दछन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । अब वार्षिक उत्पादनले उनीहरूलाई कति अवधि खान पुग्दछ भन्ने बारे तालिका ४.२१ मा देखाउने प्रयास गरिएको छ ।

तालिका ४.२१

दमाई जातिमा आफ्नो जग्गाको उत्पादनले खान पुग्ने अवधि

खानपुग्ने अवधि	परिवार संख्या	प्रतिशत
आफ्नो उत्पादन नभएका	२	१०.००%
१ महिना भन्दा कम	६	३०.००%
१ देखि ३ महिनासम्म	७	३५.००%
४ देखि ६ महिनासम्म	३	३०.००%
६ महिना भन्दा बढी	२	१०.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत:स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

यस तालिकाबाट दमाई जातिको परिवारमा आफ्नो जग्गाको उत्पादनले आधा वर्ष पनि राम्ररी खान पुग्दैन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। अध्ययनको क्रममा आफ्नै जग्गाको उत्पादन नभएका दमाईहरू १०% भेटिए। यसै गरी १ महिना भन्दा कम खान पुग्ने ३०%, १ देखि ३ महिनासम्म खान पुग्ने ३५%, ४ देखि ६ महिनासम्म खान पुग्ने ३०% र ६ महिना भन्दा केही बढी समय खान पुग्ने मात्र २ जना अर्थात् १०% भेटिए। आफ्नो जग्गाको उत्पादनले थोरै समय मात्र खान पुग्ने भएकाले बाँकी समय गुजाराको लागि मजदुरी गर्ने, अर्काको जग्गा अधियाँमा कमाउने, ऋण लिने तथा परिवारको कुनै सदस्य वैदेशिक रोजगारमा लाग्नु भन्दा बाहेक अन्य विकल्प नरहेको कुरा अधिकांश दमाईहरू बताउँछन्।

४.२.५ दमाई समुदायमा पशुपंक्षी पालन

यस भारपा गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने दमाई समुदायको मुख्य पेशा कृषि भएकोले खेतीका लागि चाहिने मलको पूर्तिका लागि उनीहरूले पशुपंक्षी पाल्ने गर्दछन्। मलको अतिरिक्त दूध, दही, घ्यू तथा मासुको लागि पनि पशुपंक्षी पाल्ने गरेको पाइन्छ। यिनै पशुपंक्षीको बेचबिखनबाट यहाँका दमाई परिवारले थोरै भए पनि रकम आर्जन गरेको

पाइएको छ । तलको तालिकामा यिनीहरूले पालेको पशुपंक्षीको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२२

दमाई समुदायमा पालिएका पशुपंक्षीको विवरण

पालिएका पशुपंक्षी	संख्या
गाई	५
गोरु	४
भैसी	१०
बाखा/पाठा	३१
सुंगुर	६
कुखुरा	२५
परेवा	२
जम्मा	९५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकामा बाखा/पाठा र कुखुराको संख्या बढी देखिन्छ । यसको मुख्य कारण थोरै लगानीमा पनि बाखा/पाठा र कुखुरा पाल्न सकिनु र विक्रीको लागि यिनीहरूको माग पनि बढी हुनु हो । गोरुको संख्या ७ मात्र छ । दमाईहरूको जग्गा अति कम भएकोले धेरै परिवारले गोरु पालेका छैनन् । भैसीको संख्या १० हुनु सामान्य नै हो । त्यस्तै गाई, सुंगुर र परेवाको संख्या पनि न्यून रहेको छ । यो समुदायमा विभिन्न पशुपंक्षी पाल्ने परिवारको विवरण निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२३

दमाई समुदायमा विभिन्न पशुपंक्षी पाल्ने परिवारको विवरण

पशुपंक्षी	परिवार संख्या	प्रतिशत
गाई	५	२५.००%
गोरु	२	१०.००%
भैसी	८	४०.००%
बाखा/पाठा	१५	७५.००%
सुंगुर	३	१५.००%
कुखुरा	१७	८५.००%
परेवा	१	५.००%
केही नपालेका	३	१५.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाबाट के थाहा हुन्छ भने २० दमाई परिवार मध्ये ५ परिवारले गाई र १५ परिवारले बाखा/पाठा पालेका छन् । त्यसमा पनि केहीले त भैसी, बाखा/पाठा तथा कुखुरा समेत अधियाँमा पालेको पाइयो । बाखा/पाठा पाल्नेहरूको संख्या केही बढी देखिनु को कारण दमाईहरूको आर्थिक अवस्थालाई ध्यानमा राखी हेफर इन्टरनेशनल नेपालले अति विपन्न परिवारलाई २/२ वटाको दरले निशुल्क बाखा उपलब्ध गराएकोले हो । सबैभन्दा बढी १७ परिवारले कुखुरा पाल्ने गरेको पाइयो । कुखुरा बढी पाल्नुको कारण त्यति साह्रै हेरचाह पनि गर्नु नपर्ने, बढी दाना पानी पनि नलाग्ने, पर्याप्त मासु र अण्डा पनि खान पाइने र पालनको लागि किन्न पनि तुलनात्मक रूपले सस्तो हुनु हो भनी उत्तरदाताहरूले बताए । त्यस्तै ३ परिवारले सुंगुर र जम्मा १ परिवारले परेवा पालेको पाइयो भने कुनै पनि पशुपंक्षी नपाल्ने ३ परिवार भेटिए ।

४.२.६ आफ्नो पेशाप्रति दमाईहरूको धारणा

अनुसन्धानको क्रममा दमाई जातिले आफ्नो दैनिक जीविका चलाउनको लागि विभिन्न पेशाहरूमा संलग्न रहेको पाइयो । ती पेशाहरूमा कृषि, पशुपंक्षीपालन, मजदुरी,

नोकरी, सिलाई, पुरेत्याइँ, वैदेशिक रोजगार आदि हुन् । बालबालिका र वृद्ध-वृद्धाहरू बाहेक प्रायः सबै दमाईहरू कुनै न कुनै पेशामा संलग्न रहे तापनि आफ्नो पेशाप्रति उनीहरूको मिश्रित प्रतिक्रिया रहेको पाइयो । यसलाई तालिका ४.२४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२४

आफ्नो पेशाप्रति दमाईहरूको धारणा संबन्धी विवरण

धारणा	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
पूर्ण सन्तुष्ट	०	०
सन्तुष्ट	१६	३५.५६%
असन्तुष्ट	१७	३७.७८%
पूर्ण असन्तुष्ट	१०	२२.२२%
कुनै राय नभएका	२	४.४४%
जम्मा	४५	१००%

स्रोतःस्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाबाट आफ्नो पेशाप्रति कुनै पनि दमाई पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट भएको देखिदैन । अर्थात् शत प्रतिशत दमाईहरू आफ्नो पेशाबाट सन्तुष्ट छैनन् । त्यस्तै ३५.५६% सन्तुष्ट रहेको, ३७.७८% असन्तुष्ट रहेको, २२.२२% पूर्ण असन्तुष्ट रहेको र ४.४४% को चाहिँ पेशा प्रति कुनै राय नभएको पाइयो ।

यसरी आफ्नो पेशाबाट पूर्ण सन्तुष्ट रहेका उत्तरदाताहरूको प्रतिशत शून्य नै रहेकोले पेशापरिवर्तन संबन्धी उनीहरूको धारणा बुझदा ६८.८९% ले आफ्नो पेशा परिवर्तन गर्न चाहेको र २६.६७% ले नचाहेको कुरा बताए भने ४.४४% ले चाहिँ कुनै प्रतिक्रिया जनाएनन् । सरकारी सेवामा लागेका र पेशा परिवर्तन गरेर खासै केही गर्न नसकिने अवस्थामा रहेका उत्तरदाताहरूले आफ्नो पेशा परिवर्तन गर्न नचाहेको कुरा बताएका थिए ।

४.२.७ अधिल्लो पुस्ताको पेशा संबन्धी धारणा

अनुसन्धानको क्रममा उत्तरदाताहरूबाट अधिल्लो पुस्ताको पेशा संबन्धी पनि जानकारी लिइएको थियो । उनीहरूबाट प्राप्त भएको जानकारीलाई तालिका ५.२५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२५

दमाई जातिको अधिल्लो पुस्ताको पेशा संबन्धी विवरण

अधिल्लो पुस्ताको पेशा	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
कपडा सिलाउने	२३	५१.११%
कृषि	९	२०.००%
कटुवाल	३	६.६७%
मजदुरी	८	१७.७८%
भारतीय सैनिक	१	२.२२%
राडी, पाखी, कम्बल बुन्ने	१	२.२२%
जम्मा	४५	१००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिका अनुसार अधिल्लो पुस्ताका दमाईहरू मध्ये कपडा सिलाउने काम गर्नेहरू ५१.११% भेटिए भने कृषि व्यवसाय अपनाएका २०% भेटिए । त्यस्तै १७.७८% ले मजदुरी पेशा अपनाएको र ६.६७ % ले कटुवाल पेशा अपनाएको थाहा हुन्छ । यसै गरी भारतीय सेनामा काम गर्नेहरू २.२२% र राडी, पाखी, कम्बल बुनेर विक्री गरी जीविका चलाउने २.२२% नै भेटिए । यसबाट धेरै जसो अधिल्लो पुस्ताका दमाईहरूले लुगा कपडा सिलाउने व्यवसाय अंगालेको स्पष्ट हुन्छ ।

४.२.८ वैदेशिक रोजगार

नेपालमा हालका दिनहरूमा युवाहरू वैदेशिक रोजगारमा लाग्ने क्रम दिनानुदिन बढ्दो छ । यहाँका दमाई समुदायमा पनि यस क्रमले व्यापकता पाएको छ । खेतीपाती

गरी खाने उब्जाउशील भूमिको कमी तथा देशमा विद्यमान बेरोजगारी समस्याको कारण दमाई समुदायका युवाहरू जीविकोपार्जनका लागि वैदेशिक रोजगारमा लाग्न बाध्य देखिन्छन्। यिनीहरूको आम्दानीको मुख्य स्रोत नै वैदेशिक रोजगार भएको पाइन्छ। अध्ययनका क्रममा वैदेशिक रोजगारमा संलग्न भएका तथा नभएका घर परिवारको विवरण लिइएको थियो, जसलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.२६

वैदेशिक रोजगारमा संलग्न तथा असंलग्न परिवारको विवरण

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
संलग्न	१४	७०.००%
असंलग्न	६	३०.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

उपर्युक्त तालिकाबाट २० घर परिवार मध्ये १४ घरपरिवार (७०%) बाट वैदेशिक रोजगारमा लागेको र ६ घरपरिवार (३०%) बाट मात्र वैदेशिक रोजगारमा नलागेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। अध्ययनका क्रममा एउटै घर परिवारबाट ३ जना सम्म वैदेशिक रोजगारमा लागेको पाइएको थियो। यसै सिलसिलामा यहाँका युवाहरू सबैभन्दा बढी कतार त्यसपछि क्रमशः मलेशिया, भारत, साउदी अरब र कुवेत जाने गरेको पाइयो।

४.२.९ वार्षिक आय

आयस्तर कुनै पनि देश, समाज, परिवार र व्यक्ति विशेषका लागि आर्थिक अवस्थाको मेरुदण्ड मानिन्छ। उच्च आयस्तर सम्वृद्धिको सूचक मानिन्छ। आर्थिक अवस्थाको निर्धारणमा आयस्तरको यस भूमिकालाई मध्यनजर राख्दै प्रस्तुत अध्ययनमा दमाई जातिको वार्षिक आयस्तर पनि पत्ता लगाउने कोशिस गरिएको छ। यस कुरालाई तलको तालिकाले स्पष्ट पार्दछ।

तालिका ४.२७

दमाई परिवारको वार्षिक आय संबन्धी विवरण

आयस्तर	परिवार संख्या	प्रतिशत
रु. २०,००० भन्दा कम	३	१५.००%
रु. २०,००१ देखि रु. ४०,०००	२	१०.००%
रु. ४०,००१ देखि रु.६०,००० सम्म	३	१५.००%
रु. ६०,००१ देखि रु. ८०,००० सम्म	२	१०.००%
रु. ८०,००१ देखि रु.१,००,००० सम्म	३	१५.००%
रु. १,००,००१ देखि रु.१,२०,००० सम्म	४	२०.००%
रु. १,२०,००१ देखि रु. १,४०,००० सम्म	१	५.००%
रु. १,४०,००१ देखि रु.१,६०,०००	१	५.००%
रु १,६०,००० देखि माथि	१	५.००%
जम्मा	२०	१००.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

यस तालिकाले दमाई समुदायमा वार्षिक रु २०,००० भन्दा कम आम्दानी भएका र वार्षिक रु.१,६०,००० भन्दा पनि बढी आम्दानी भएका दमाईहरू रहेको जनाउँछ । अनुसन्धानको क्रममा वार्षिक रु. ६,००० जति मात्र आम्दानी भएका २ परिवार भेटिएका थिए । जुन परिवारबाट कुनै सदस्य वैदेशिक रोजगारमा लागेका छन् त्यो परिवारको वार्षिक आय ठीकै रहेको पाइयो भने अन्य परिवारको वार्षिक आय कहिली लाग्दो देखियो । वार्षिक रु.१ लाख ६० हजार भन्दा बढी आम्दानी गर्ने परिवार ५ प्रतिशत मात्र भेटियो । यस्तो परिवारका ३-४ जना सदस्यहरू वैदेशिक रोजगारमा लागेको पाइयो । जसले गर्दा वार्षिक आय राम्रै देखियो । तर वार्षिक आय जति भए पनि साहुको ऋण तिर्दा र घरायसी खाद्यान्न लगायतका वस्तुहरूमा खर्च गर्दा अभै नपुग्ने कुरा उनीहरू बताउँछन् । यस जातिमा धन, सम्पत्ति लगायत अन्य वस्तुहरू संचय गर्ने बानीको अभाव रहेको कुरा अध्ययनबाट थाहा भएको थियो ।

यहाँ दमाई जातिको आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न परिवारको स्वामित्वमा के कस्ता आधुनिक विद्युतीय सामानहरू रहेका छन् बुझ्ने प्रयास गरिएको थियो । यस प्रयास अनुरूप प्राप्त भएको जानकारीलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय - पाँच

बालीघरे प्रथा

५.१ परिचय

परिश्रम गरेपछि त्यसको उचित पारिश्रमिक पाउनका लागि अनेकौं कानुनी व्यवस्थाहरू छन् तर त्यसको विपरीत मानिसहरू वर्षभरि गाउँमा धेरै साहुको खेत खनजोत गरी उब्जनी साहुलाई बुझाई खलोमा छाडिएको ढुंगा माटोसरीको अन्नपात लिई जीवन धान्नुपर्ने अवस्था समेत हाम्रो समाजमा छ । त्यसै गरी जातीय हिसाबले ठूलाबडा र माथिल्लो जातका मानिस भन्दा तिनीहरूको खेती गर्ने समयमा हलीको रूपमा गई त्यसबाट न्यून पारिश्रमिक लिने कु-सस्कार एवं कु-प्रथासमेतबाट दलितहरू शिकार हुनपरिरहेको अवस्था छ । यस्तो कु-प्रथा हली प्रथाको रूपमा रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी आफ्नो उचित ज्याला नलिई विशेष गरी भाँडाको काम गर्ने र सिलाई पेशामा संलग्न दलित समुदायलाई पनि निम्न स्तरका अन्नवाली न्यून दरमा दिई वर्षभरी काम गराउने सामन्ती संस्कार जुन बालीघरे प्रथाको रूपमा चिनिन्छ । त्यसबाट पनि ठूलो संख्यामा दलितहरू पीडित बन्नु परिरहेको छ । कानुनले हरेक नागरिकलाई समान अधिकार प्रदान गरेको, जातजातिका आधारमा कसैप्रति पनि भेदभाव गर्न नहुने, कामको आधारमा पारिश्रमिक पाउनुपर्ने र कसैलाई पनि दास तुल्याउन नपाउने संबैधानिक व्याख्या भए तापनि उक्त व्यवस्थाको विपरीत दासत्वको अवशेषको रूपमा रहेको बालीघरे हली र खलो उठाउने जस्ता कु-प्रथा दलित विरुद्ध शोषण र असमान व्यवहार गर्ने आधारको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

नेपालमा दास दासीहरूलाई वि.स. १९८० मंशीर १४ गते नै श्री ३ चन्द्र शमशेरले मुक्त गरे तापनि विभिन्न प्रथा र प्रचलनका नाममा उत्पीडित दलित शिल्पकर्मी समुदायले दासत्वको सांडलोबाट छुटकारा हुन सकेका छैनन् (लाम्गादे, २०६१) । यस प्रति राज्य तथा नागरिक समाजको पनि ध्यान जान सकेको छैन । बालीघरे प्रथा पुस्तौं देखि वर्णाश्रम धर्मको आधारमा समाजमा कथित अछूत मानिने विश्वकर्मा तथा परियार समुदाय रहेको हातहतियार निर्माण तथा मर्मत गर्ने र लुगा कपडा सिलाउने जातिलाई विष्ट भनिने कथित उपल्ला जातिले उनीहरूले गर्दै आएका जातीय परम्परागत व्यवसायमा पूर्व

निर्धारित अन्न तथा बाली दिने शर्तमा सालभरि काम लगाई बाली दिने प्रथालाई बालीघरे प्रथा भनिन्छ ।

पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म नै फैलिएर रहेको यो प्रथाले जातीय आधारमा पेशा गर्नेहरू नै यो प्रथाको मारमा परेका छन् । यो प्रथा परम्परागत रूपमा शिल्पकारी समुदायहरू माथि श्रमशोषणका लागि गरिने एक हचुवा प्रकारको ठेक्का हो । यसमा कुनै पनि विष्ट अर्थात् उपल्लो जातिको काम ठेक्काको रूपमा आफ्नो सीपअनुसार सालभरि नै गरिदिने जसअनुसार काम लगाउने व्यक्तिले प्रतिव्यक्ति एक पाथीको दरले र काम लगाउने परिवार सदस्य संख्याको आधारमा अन्न दिइने चलनलाई बालीघरे प्रथा अर्थात् विष्ट कमाउने प्रथा भनिन्छ ।

वर्णाश्रम व्यवस्था अन्तर्गत वर्णको आधारमा पेशा गर्नु पर्ने र शूद्र वर्णमा पर्ने कथित अछूत जातिहरूलाई छुट्टयाएको पेशा वंशानुगत गराउने ध्ययले जन्म लिएको यो प्रथा बाँधा मजदुरसंग सम्बन्धित छ । वर्णाश्रम व्यवस्थाकै आधारमा शूद्र वर्णमा पारिएका र अछूत बनाइएका सामाजिक बहिष्कार र बन्देज लगाउने क्रममा भूमि प्राप्तिमा पनि पूर्ण रूपमा बन्देज लगाइयो, जसको कारण उनीहरूसंग खेतीयोग्य जमिनको अभाव त रहयो नै, आफ्नो सीपलाई पनि प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा बजारमा बिक्री गर्न पाएनन् । केवल कथित उपल्ला जात (विष्ट) को सेवा मात्र गर्नुपर्ने र उनीहरूको दयामायाले दिएको अन्नपात खाएर आफ्नो गुजारा चलाउनुपर्ने सामन्तवादी सोच अन्तर्गत शोषणको संजालको रूपमा यो प्रथाको उत्पत्ति र विकास भएको पाइन्छ ।

बाँधा मजदुर प्रथा दासता विरुद्धको अधिकारसंग जति संबन्धित छ त्यति नै सम्मान सहित उचित पारिश्रमिक पाउने अधिकारसंग पनि संबन्धित छ । हात हतियार मर्मत तथा निर्माण गर्ने विश्वकर्मा र लुगा-कपडा सिलाउने परियार समुदायहरूले तत्कालीन परम्परागत पुख्र्यौली पेशा नै गर्नुपर्ने बाध्यताले हजारौ वर्षदेखि यो समुदायका धेरै मानिसहरू अहिले पनि खेतीयोग्य जमिनबाट बञ्चित छन् । जसको कारण बालीघर कमाएर बसेका विश्वकर्मा र परियारहरू सधैं विष्टले दिने बालीमा निर्भर रहनुपर्ने बाध्यता छ ।

बालीघरे (विष्ट) कमाउने मानिसहरूले विष्ट (मालिक) को परिवार संख्याको आधारमा बाली निर्धारण गरिन्छ। बालीमा प्रायः कोदो, मकै, धान, दिने गरेको पाइन्छ। सामान्यतया प्रति परिवार संख्याको एक पाथीका दरले साना-ठूला गरेर १० जना परिवार संख्या भए सालमा १० पाथी अन्न दिइने गरिन्छ। कोदो, मकै, धान, कुन लिने दिने गरेको भन्ने कुरा चाहिँ विष्ट र बाली कमाउने बीचको साझा समझदारीमा नै निर्णय गर्ने गरेको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त चैते दशै, वडा दशै, साउने संक्रान्तिमा भने उनीहरूलाई एक मानो चामल र रोटी तथा बाखा पाठाको पुच्छर समेत भागको रूपमा दिने गरेको पाइन्छ। तर बालीघरे कमाउने, हातहतियार बनाउने पनि दशैमा 'विष्ट' हरूको हातहतियार उध्याउन घरघरमै सांद्र बोकेर जानुपर्ने, कपडा सिलाउनेले पनि घर-घरमा मेशिन बोकेर गइ उनी 'विष्ट' हरूको काम गरे तापनि उनीहरूले पाउने बाली भने नपाक्दा सम्म पाउँदैनन्।

विष्ट कमाउनेहरूले सालभर एकजना मनिसको कति कपडा सिलाउनुपर्छ, कति हतियार बनाउनुपर्छ कति पटक मर्मत गर्नुपर्छ, त्यसको कुनै लेखाजोखा हुँदैन। उसले एउटा कपडा सिलाएको तथा मर्मत गरेको कति रूपैया तिर्नुपर्छ, त्यसको पनि कुनै हिसाब हुँदैन। उसको पारिश्रमिक एक पाथी अन्न बराबर मात्र हुन्छ। यसरी दलितहरूमा यस प्रथाबाट शोषण भएको पाइन्छ।

आफ्नो सीपलाई स्वतन्त्र रूपमा उपभोग गर्न पाउनु पर्ने अधिकारबाट वंचित गर्ने बालीघरे प्रथाले नेपालले हस्ताक्षर गरेका मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको ठाडो उल्लंघन गरेको छ। बालीघरे प्रथाकै कारण दलित समुदायले आफ्नो श्रमको सम्मानपूर्वक उचित पारिश्रमिक पाउनबाट मात्र वंचित छैनन्, उनीहरू एक्काइसौ शताब्दीमा पनि बाँधा मजदुरको रूपमा जीवन धान्न विवश छन्। त्यसैले बालीघरे प्रथाको उन्मूलन गरी यो पेशा गर्दै आएका समुदायको पुनर्स्थापनाका लागि संबन्धित सबै पक्षको ध्यान जानु नितान्त जरुरी छ।

५.२ अध्ययन क्षेत्रका दमाई जातिमा बालीघरे प्रथाको विगत र वर्तमान अवस्था

भारपा गा.वि.स. एक पहाडी क्षेत्र भएकोले यहाँ बसोबास गर्ने प्रायः सबै जातजातिहरूका मानिसहरूको स्वामित्वमा रहेको खेतीयोग्य जमिन न्यून नै देखिन्छ। त्यसमा पनि दमाई जातिको नाममा त अति नै कम जग्गा जमिन छ। त्यसैले दैनिक जीवन गुजाराको लागि अधिल्लो पुस्ताका दमाईहरू बालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर विष्टहरूका विभिन्न कामहरू गर्न बाध्य थिए। वर्ष भरि उच्च जाति (विष्ट) को विभिन्न कामहरू गरिदिएबापत बाली भित्र्याउने समयमा उनीहरूलाई तोकिएको मात्रामा अन्न दिइन्थ्यो। त्यही अनाज र आफ्नो सीमित जग्गा जमिनबाट उत्पादन भएको अन्नबालीबाट दैनिक जीवन गुजारा गर्दथे। गरिबी, अशिक्षा, भूमिहीनता र बेरोजगारीका कारण उनीहरूको लागि बालीघरे प्रथा जीवनको आधार जस्तै थियो। अधिल्लो पुस्ताका प्रायः सबै दमाईहरू यस प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्ने गरेको अनुसन्धानबाट थाहा हुन आएको छ। तर समय वित्दै जाँदा यस प्रथाबाट आफूहरू बढी शोषणमा परेको उनीहरूले महशुस गर्न थाले। परिणामस्वरूप यस प्रथालाई त्याग्ने प्रवृत्ति उनीहरूमा बढ्दै गयो। वर्तमान अवस्थामा अति सीमित परिवारमा मात्र यो प्रथा कायम छ, तापनि उनीहरू यस पेशाबाट सन्तुष्ट छैनन्।

दमाई समुदायमा अधिल्लो पुस्ताका दमाईहरूले बालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर कुन-कुन पेशाहरू गर्दथे भन्ने बारेमा बुझ्न गरिएको प्रयास अनुरूप उक्त प्रथा अन्तर्गत रहेर उनीहरूले गर्ने गरेको कामको विवरण प्राप्त भएको थियो, जसलाई तालिका ६.१ मा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका ५.१

वालीघरे प्रथा अन्तर्गत अधिल्लो पुस्ताका दमाईहरूको कामको विवरण

कामको विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
कपडा सिलाउने	१५	७५.००%
उपल्लो जातको हलो जोत्ने	९	४५.००%
कटुवाल काम गर्ने	३	१५.००%
पेशा थाहा नभएका	४	२०.००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

यस तालिकाले अधिल्लो पुस्ताका दमाईहरू मध्ये वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर कपडा सिलाउने ७५% रहेको देखाउँछ, भने सोही प्रथा अन्तर्गत रहेर उपल्लो जातको हलो जोत्ने ४५% र कटुवाल पेशा गर्ने १५% देखिन्छन्। तर २०% को चाहि वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर कुन व्यवसाय गर्दथे जानकारी हुन सकेन। वालीघरे प्रथा अन्तर्गत काम गर्नेहरूले कामको प्रकृति हेरी अन्न प्राप्त गर्दथे भनी च्यानडाँडे परियार बताउँछन्। वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर उपल्लो जातको हलो जोत्ने दमाईले विष्टको घरमा कतिदिन जोत्ने काम गर्नुपर्छ, सोही आधारमा अनाज पाउँथे। बढी जोत्नुपर्ने भएमा बढी र थोरै दिन जोत्ने पुग्ने भएमा थोरै नै अनाज पाउँथे। सामान्यतया यस प्रथामा रहेर हलो जोत्ने दमाईले वार्षिक २२ देखि ३० पाथीसम्म कोदो पाउँथे, यसै गरी कपडा सिलाउने दमाईले पनि विष्टको घरमा भएका सदस्य संख्याको आधारमा १ जनाको १ पाथीको दरले कोदो उठाउने गर्दथे भने कटुवाल पेशा गर्नेहरूले प्रति परिवार १ पाथीको दरले कटुवाल पाथी स्वरूप कोदो उठाउने गर्दथे। विभिन्न चाडपर्वहरूको भाग भनेर विष्टको घरमा गई उनीहरूले चामल, नून, तरकारी तथा विभिन्न परिकारहरू माग्ने गर्दथे भनी चुडामणि परियार बताउँछन्।

यस गा.वि.स. मा वस्ने अधिल्लो पुस्ताका अधिकांश दमाईहरूले वालीघरे प्रथामा रहेर विभिन्न पेशाहरू गर्दथे भन्ने कुरा अनुसन्धानबाट थाहा भएपछि वर्तमान अवस्थाका दमाईहरू उक्त प्रथा अन्तर्गत काम गर्छन् वा गर्दैनन् भनी बुझ्ने प्रयास गरिएको थियो। यस प्रयास अनुरूप प्राप्त भएको जानकारीलाई तालिका ५.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.२

वर्तमानमा वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्ने वा नगर्ने दमाईहरूको विवरण

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
काम गर्ने	४	२०.००%
काम नगर्ने	१६	८०.००%
जम्मा	२०	१००%

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६९

यस तालिकाले हाल वालीघरे प्रथा अन्तर्गत काम गर्ने दमाई जतिको प्रतिशत अति न्यून अर्थात् २०% मात्र रहेको देखाउँछ भने यस प्रथा अन्तर्गत काम नगर्नेहरूको प्रतिशत अत्याधिक अर्थात् ८०% रहेको देखाउँछ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि अधिल्लो पुस्ताबाट हालको पुस्तासम्म आइपुग्दा वालीघरे प्रथामा धेरै परिवर्तन आएको छ । यसको कारण वालीघरे प्रथामा रहेर काम गर्नुभन्दा अन्य व्यवसायमा लाग्दा बढी कमाई हुने कुरा वैदेशिक रोजगारमा लागेका दिनेश कुमार नेपाली बताउँछन् । त्यस्तै हाल वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्नेहरूमा लुगा सिलाउने छन् । उनीहरू भन्छन्-वार्षिक २५-३० पाथी कोदाले जीविका कसरी चलाउने ? यस पेशाबाट सन्तुष्ट छैनौं । अन्य विकल्प भए वालीघरे प्रथा अन्तर्गतको यो लुगा सिलाउने साइला ठटाल बताउँछन् ।

५.३ वालीघरे प्रथामा परिवर्तन आउनका कारणहरू

भारपा गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने अधिल्लो पुस्ताका शत प्रतिशत दमाईहरू वालीघरे प्रथा अन्तर्गतको विभिन्न पेशाहरूमा संलग्न हुँदै आएको र वर्तमानमा यो क्रम घट्दै आएर २०% मा मात्र सीमित रहेको कुरा तालिका ५.१ र ५.२ बाट स्पष्ट भैसकेको छ । यसरी वालीघरे प्रथामा व्यापक परिवर्तन आउनका कारणहरू पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको थियो । अनुसन्धानको क्रममा उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त भएको जानकारीहरूलाई निम्न अनुसार बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. अधिल्लो पुस्ताका दमाईजाति पूर्ण रूपमा अशिक्षित थिए । उनीहरूमा वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्दा र अन्य पेशामा संलग्न हुँदा तुलनात्मक रूपमा कुन

पेशाबाट आफूलाई बढी फाइदा हुन्छ, सो एकिकन गर्ने क्षमता समेत नभएकोले उनीहरू वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्दथे । तर अहिलेका युवा पुस्ताहरूमा धेरै थोरै शिक्षाको विकास भएको छ । जसले गर्दा युवाहरू त्यो प्रथामा रहेर काम गर्नु भन्दा अन्य पेशामा लाग्दा राम्रो ठान्ने गरेको अनुसन्धानबाट थाहा भयो ।

२. वालीघरे पेशामा कपडा सिलाउने दमाईहरूले अहिलेको आधुनिक डिजाइन अनुसारको कपडा सिलाउन नसकेको हुँदा विष्टहरूले नै कपडा सिलाउन नबोलाएको कुरा केही वर्ष अघिसम्म कपडा सिलाउँदै आएका लालबहादुर दर्जी बताउँछन् ।
३. अहिले हातमा सीप भएका जुनसुकै जाति चाहे ब्राह्मण, क्षेत्री नै किन नहोस् उनीहरू कपडा सिलाउन थालेका छन् । जसले गर्दा यहाँका दमाईहरूको विष्ट कमाउने घरहरू घट्दै गएका हुन् भनि लालबहादुर दर्जी बताउँछन् ।
४. कपडा सिलाउने राम्रो सीप भएका दमाईहरू शहर बजारमा गई लुगा सिएर ४/५ सयसम्म ज्याला कमाउने सक्ने भएकोले ४/५ पाथी अन्नको लागि कपडा सिलाउने वालीघरे प्रथा त्यागेको पाइन्छ भनि रामप्यारी परियार बताउँछिन् ।
५. अहिले कैयौं नेपाली युवाहरू रोजगारको सिलसिलामा विश्वका धेरै मुलुकहरूमा पुगेका छन् । यहाँका दमाई युवाहरू पनि भारत, मलेशिया, कतार, साउदी, दुबई आदि मुलुकहरूमा पुगी कुनै न कुनै पेशामा लागेका छन् । जसले गर्दा वालीघरे प्रथा हराउँदै गएको हो ।
६. वालीघरे प्रथा अन्तर्गत तोकिएको अन्नको तुलनामा दैनिक मजदुरीबाट बढी कमाई हुने हुँदा उनीहरूले वालीघरे प्रथालाई त्यागेको पाइन्छ ।
७. वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्दा सामाजिक , आर्थिक, राजनैतिक आदि क्षेत्रमा सधैं पछि परेको महशुस भएकोले यो प्रथा त्यागेका हौं भनी स्थानीय लालसिङ्ग दर्जी बताउँछन् ।
८. वालीघरे प्रथा अन्तर्गतको पेशामा विष्टहरू बाट हामी दमाईहरू शोषित हुनुपर्ने बाध्यता रहेकाले यस प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्न छाडिएको हो भनी चुडामणि परियार बताउँछन् ।
९. अहिले-पहिले बाहुन, क्षेत्री, लिम्बुले हलो जोत्दैनथे र उनीहरूले दमाई जातिलाई हलो जोत्ने काममा वालीमा लगाउँथे । तर अहिले आएर उनीहरूले आफ्नो हलो

आफै जोत्ने भएकोले दमाईहरूलाई बालीमा काम गराउँदैनन् र दमाईहरूले बालीमा काम गर्दैनन् पनि । यसले गर्दा उनीहरूले बालीघरे प्रथा छाडी आफ्नो दैनिक पारिश्रमिक दैनिक रूपमा नगदमा लिन थालेका हुन् ।

अध्याय - छ सारांश र निष्कर्ष

६.१ सारांश

पाँचथर जिल्लाको सदरमुकाम फिदिम बजारदेखि पूर्वमा अवस्थित यस गा.वि.स.का वडा गत गाउँहरूमा वडा नं. १ थलाचोक, वडा नं. २ किवा, वडा नं. ३ लम्फुवा, वडा नं. ४ ढाडे, वडा नं. ५ निगाले, वडा नं. ६ भारपा, वडा नं. ७ चारवरे, वडा नं. ८ टारी र वडा नं. ९ सिमखर्क छन्। यस गा.वि.स. को कूल क्षेत्रफल १६.६६ वर्ग किलोमिटर छ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस गा.वि.स.को कूल जनसंख्या ६८९३ मध्ये पुरुषको संख्या ३१८३ र महिलाको संख्या ३७१० रहेको छ। दमाई जातिको मात्र कूल जनसंख्या १९५ (३%) रहेको छ। यस गा.वि.स.मा हाल ७ वटा प्राथमिक विद्यालय र २ माध्यमिक विद्यालय, एउटा उच्च माध्यामिक विद्यालय संचालित छन् र एउटा संस्कृत पाठशाला रहेको छ।

भारपामा बसोबास गर्ने दमाईहरूको जनसंख्यामा पुरुष र महिलाको अनुपात ७:८ रहेको छ। यिनीहरूमा छोरीलाई भन्दा छोरालाई प्राथमिकता दिने प्रचलन रहेकोले परिवारको आकार ठूलो हुने गरेको पाइएको छ। ठूलो आकारको परिवारमा तुलनात्मक रूपमा गास, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षा आदि क्षेत्रहरूमा प्रतिकूल असर देखिएकोले हाल यहाँका अधिकांश दमाईहरू परिवार नियोजनका स्थायी तथा अस्थायी साधनहरू प्रति आकर्षित रहेको पाइयो। यहाँका दमाईहरूका घरहरू शतप्रतिशत कच्ची देखिए। ढुंगा, माटाबाट निर्माण गरिएका ती घरहरूका अधिकांश छानाहरू खरका देखिए। यसमा आर्थिक पक्ष नै बढी जिम्मेवार देखियो। त्यस्तै करिब ११ प्रतिशत दमाईहरूका घरमा शौचालयको निर्माण नै नभएको र २-३ परिवारको त एउटै साझा कच्ची शौचालय रहेको पाइयो।

आफ्नो खेतवारीमा हुने उत्पादनले वर्षभरि खान पुग्ने परिवार एउटा पनि भेटिएन। अधिकांश दमाईहरू भूमिहीन सरह नै छन्। करिब ९३ प्रतिशत दमाईहरूको खेत नभएको

अनुसन्धानबाट थाहा भयो । त्यस्तै बारी, पाखो पनि अति न्यून रहेको पाइयो । जसले गर्दा आफ्नो उत्पादनले १-५ महिना जति मात्र गुजारा हुने उनीहरूको राय थियो । तर चामलको लागि भने पूर्ण रूपमा बजार मुखी हुनुपर्ने बाध्यता देखिन्छ ।

उनीहरूले आफ्नो जग्गा जमिनमा विभिन्न वालीहरू लगाउने गरे तापनि पुरानै तरिकाले खेतीपाती गर्दा उत्पादन कम हुने गरेको पाइयो । आर्थिक दृष्टिकोणले सक्रिय (१५-५९ वर्षका) मानिसरू ६४% भएर पनि खेतीपाती गर्ने लगायत अन्य काममा समेत प्रविधि र सिपमूलक मौकाबाट बन्चित रहेको पाइयो ।

अधिकांश दमाईहरूको मुख्य पेशा कृषि रहे तापनि एउटै पेशाबाट मात्र जीवन निर्वाह गर्न नसकिने महसुस गर्दै सहायक पेशाको रूपमा विभिन्न पेशाहरू जस्तै - मजदुरी, डकमी, सिकमी, उपल्लो जातको हलो जोत्ने , कटुवाल पेशा गर्ने , बाजा बजाउने, डोका बुन्ने, पुरेत्याइँ गर्ने आदि अपनाइएको पाइयो । अध्ययनका क्रममा दमाई जातिले गर्दै आएको पेशाप्रतिको धरणा बुझ्न खोजिएको जिज्ञासामा दमाई जातिको कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो पेशाबाट पूर्ण सन्तुष्ट रहेको पाइएन । यसै क्रममा ६८.८९ % दमाईहरू आफ्नो पेशाबाट असन्तुष्ट रहेको जनाउँदै आफूले गर्दै आएको पेशा परिवर्तन गर्न चाहेको पाइयो ।

परिवारको बनावटमा प्रायः जसो व्यक्तिहरू मध्यम वा सानो परिवारमा बस्न रुचाए पनि विभिन्न कठिनाइहरूले गर्दा करिब ६६% परिवार संयुक्त नै देखियो । सानो परिवार मन पराउनु आधुनिक सभ्यता तर्फको पाइलो हुन सक्छ । विवाह गर्दाको उमेर हेर्दा अधिकांश विवाह १६-२० वर्षभित्र हुने गरेको पाइयो । यस समुदायमा आफ्नै जातभित्रको मागी विवाह नै उत्तम विवाह ठानिदै आएको पाइयो । अध्ययनका सिलसिलामा दुई जना दमाई केटाहरूले अन्तरजातीय विवाह गरेको पाइयो । मगर र क्षेत्री जातका दुई जना केटीहरूले आफ्नै जातको लोग्ने छाडी पुनः ती दमाई केटाहरूसंग विवाह गरेको पाइयो ।

आम्दानीको प्रमुख स्रोतको रूपमा बैदेशिक रोजगार देखिन्छ । २० घर परिवार मध्ये १६ घर परिवारबाट १ जना देखि ३ जनासम्म बैदेशिक रोजगारमा लागेको पाइयो । आफ्नो जग्गाको उत्पादनले थोरै अवधि मात्र खान पुग्ने भएकोले अधिकांश समय यही

वैदेशिक रोजगारको कमाईबाट गुजारा गरिरहेको पाइयो । आफ्नो परिवारको कुनै सदस्य वैदेशिक रोजगारमा नभएका परिवारको आर्थिक अवस्था काहली लाग्दो नै देखियो । त्यस्ता परिवारमा विहान-बेलुका पेट भरी खान पाउने स्थिति समेत नरहेको आभाष हुन्छ ।

दमाई समुदायको वार्षिक आम्दानीलाई हेर्दा कुनै परिवारमा वार्षिक रु. ५,००० देखि रु. ६,७०० सम्म मात्र आम्दानी हुने गरेको पाइयो । त्यस्तो आम्दानीले ६-७ जनाको परिवार लाई कसरी पालन पोषण गर्ने भनी स्थानीय गुप्तबहादुर नेपाली बढी चिन्तित देखिन्छन् । यस्तो परिवारमा मजदुरी बाहेक आम्दानीको अन्य विकल्प नरहेको देखियो । अर्कोतिर ९ परिवारको वार्षिक आय भने रु.१ लाख भन्दा बढी रहेको पाइयो । यी परिवारबाट कुनै न कुनै सदस्य वैदेशिक रोजगारमा लागेको देखिन्छ । तर घरायसी उत्पादन भने अति न्यून रहेकोले खाद्यान्न लगायत अन्य वस्तु भाउमा बढी खर्च हुने हुँदा आम्दानीको सानो हिस्सा पनि वचत रहने अवस्थामा देखिदैन । देशमा बढ्दो गरिबी, अशिक्षा तथा बेरोजगारको समस्याले गर्दा आज अधिकांश युवाशक्ति विदेशी भूमिमा भौतारिन बाध्य छन्, जुन राष्ट्रको लागि राम्रो पक्ष होइन । विदेशी भूमिमा रही काम गर्दा आफूले कैयौं समस्याहरू भेल्लु परेको ती युवाहरू बताउँछन् । भारतीय सैनिक सेवाबाट निवृत्त भएका वा भू.पू. सैनिकको रूपमा पेन्सन प्राप्त गर्दै आएका परिवारको आर्थिक अवस्था तुलनात्मक रूपमा सन्तोषजनक रहेका पाइयो ।

यहाँका अधिकांश दमाईहरूले अत्यन्त न्यून मात्रामा पशुपंक्षी पालेका र त्यो पनि मासु र अण्डाको तथा चाडपर्वको खर्च टार्न भन्ने बुझिएकोले यस सहायक पेशाले आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन भूमिका खेल्न सक्छ भन्ने कुरामा आशा गर्न सकिदैन । उनीहरूको आर्थिक अवस्थालाई ध्यानमा राखी हाल हेफर इन्टरनेशनल नेपालले २/२ वटा बाखाहरू उपलब्ध गराएको छ ।

शिक्षालाई देश विकासको मेरुदण्ड मानिन्छ । तर यहाँका दमाईहरू शैक्षिक क्षेत्रमा अति पिछडिएको पाइएको छ । दमाई समुदायमा १८.६७% निरक्षर नै भेटिए भने हालसम्म एस.एल.सी. उत्तीर्ण गर्नेहरूको संख्या ९ अर्थात् ४% मात्र पाइयो । एस.एल.सी. भन्दा माथिल्लो तहको अध्ययन पूरा गरेको कुनै पनि भेटिएन । यसको प्रमुख कारक तत्व आर्थिक अवस्था नै रहेको पाइयो । नेपाल सरकारले दलितहरूको शैक्षिक अवस्थालाई

उकास्न दिदै आएको छात्रवृत्तिले उनीहरूलाई केही राहत मिलेको छ । हाल यहाँको दमाई परिवारहरूमा सबैभन्दा विपन्न परिवारका केही छात्राहरूलाई हेफर संस्थाले किताब, कपी, भोला लगायत विद्यालयको पोशाक समेत उपलब्ध गराउन थालेको पाइएको छ । यसबाट उनीहरूको शैक्षिक क्षेत्रमा सुधार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

राजनीति तर्फ पनि यिनीहरूको त्यति चासो देखिदैन । आफूलाई मन पर्ने राजनैतिक पार्टीको सभा, सम्मेलनमा यिनीहरू यदाकदा उपस्थित हुने गरेको देखिन्छ । स्थानीय तहको कार्यकर्तामा समेत यिनीहरूको प्रतिनिधित्व देखिदैन । तर विभिन्न सामाजिक समूह जस्तै स्थानीय आमा समूह, सिर्जनशील दलित उत्थान समूह, हेफर प्रोजेक्ट नेपाल र सहकारी संस्थाको सदस्य पदमा रही काम गर्दै आएको पाइयो । गाउँघरमा हुने छलफल तथा निर्णयहरूमा यिनीहरूको उपस्थिति कमै देखिन्छ ।

यहाँका अधिकांश दमाईहरूको अन्य जातिहरूसंग घनिष्ठ संबन्ध रहेको पाइन्छ । दमाई जातिका पुरुष, महिला तथा कामगर्न सक्ने केटाकेटीहरू अन्य जातिहरू जस्तै - ब्राह्मण, क्षेत्री, लिम्बु, गुरुङ्ग, राईको घरमा गएर विभिन्न कामहरू गरी त्यसबाट प्राप्त हुने ज्यालाले आफ्नो परिवारको पालन पोषण गरेका हुन्छन् भने उनीहरूलाई दुःख पर्दा ती जातिहरूले अनाज तथा नगद उपलब्ध गराई सहयोग गर्दछन् । यसरी उनीहरूबीच दोहोरो सहयोगको भावना रहेको पाइन्छ । तर दमाई जातिलाई मठ, मन्दिर भित्र प्रवेश गर्न नदिने परम्परा भने यथावत नै रहेको देखिन्छ ।

अधिकांश दमाईहरूका सन्तानहरू घरमै जन्मिएको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सुत्केरी हुने अवस्थामा महिलाहरूमा उत्पन्न हुन सक्ने जोखिम प्रति उनीहरू त्यती सम्वेदनशील देखिदैनन् ।

दमाईहरू हिन्दु धर्मावलम्बी नै भएकोले यिनीहरूले पनि दशै, तिहार, तीज, शिवरात्रि, जनैपूर्णिमा, कृष्ण जन्माष्टमी, नागपंचमी, सरस्वती पूजा जस्ता चाडपर्वहरू मनाउने गर्छन् । यिनीहरूको समाज अन्धविश्वासमा रुमलिएको देखिन्छ । धामीभाक्री माथि यिनीहरू त्यत्तिकै विश्वास राख्छन् । यिनीहरू जन्म, पास्नी, ब्रतबन्ध, विवाह र अन्त्येष्टि संस्कार मनाउँछन् । संस्कारमा स्थानीय प्रभाव परेकोले यहाँ बसोबास गर्ने दमाई जातिले माथिल्लो जातिले जस्तै विभिन्न संस्कारहरू गर्दै आए तापनि उनीहरू

संस्कृतिकरण र सामाजिकरण दुवै दृष्टिले जातीय उत्थानमा त्यति सचेत नभएको पाइयो । यसै क्रममा दलितहरूको संलग्नतामा गठित सिर्जनशील दलित उत्थान समूहले यहाँका तमाम दलितहरूको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनैतिक लगायत विविध क्षेत्रहरूमा रहेको पछ्यौटेपनलाई निर्मूल पारेर कसरी अगाडि बढ्ने बारे समय-समयमा छलफल हुँदै आएको समूहका उपाध्यक्ष लालसिङ दर्जी बताउँछन् ।

बालीघरे प्रथा परम्परागत रूपमा शिल्पकारी समुदायहरू माथि श्रमशोषणका लागि गरिने एक हचुवा प्रकारको ठेक्का हो । यसमा कुनै पनि विष्ट अर्थात् उपल्लो जातिको काम ठेक्काको रूपमा आफ्नो सीप अनुसार सालभरि गरिदिने जस अनुसार काम लगाउने व्यक्तिले प्रति व्यक्ति एक पाथीको दरले र काम लगाउने परिवार सदस्य संख्याको आधारमा अन्न दिने गरिन्छ । विष्ट कमाउनेहरूले सालभर एकजना मानिसको कति कपडा सिलाउनुपर्छ, कति हतियार बनाउनुपर्छ, कति पटक मर्मत गर्नुपर्छ त्यसको कुनै लेखाजोखा हुँदैन । आफ्नो सीपलाई स्वतन्त्र रूपमा उपभोग गर्न पाउनु पर्ने अधिकारबाट बंचित गर्ने बालीघरे प्रथाले नेपालले हस्ताक्षर गरेका मानव अधिकारको अन्तराष्ट्रिय सन्धि संभौताको ठाडो उल्लंघन गरेको छ ।

बालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्ने परम्परामा व्यापक परिवर्तन आएको अनुसन्धानबाट थाहा भयो । अघिल्लो पुस्ताका प्रायः सबै दमाईहरूले बालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर विष्टको घरमा विभिन्न कामहरू जस्तै कपडा सिलाउने, हलो जोत्ने, कटुवाल काम गर्ने आदि गरेको पाइयो भने अहिलेको पुस्तामा जम्मा ४ जना अर्थात् ८.८९ % दमाईहरू मात्र यस प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गर्ने गरेको पाइयो । यसमा विशेष गरी कटुवालहरू रहेको पाइयो । बालीघरे प्रथामा यसरी व्यापक परिवर्तन आउनको कारण यस प्रथा भन्दा अलग रहेर काम गर्दा तुलनात्मक रूपमा बढी कमाई हुने र आर्थिक स्वतन्त्रता समेत हुने उनीहरूको राय रहेको पाइयो ।

६.२ निष्कर्ष

दमाई जाति नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक फाँटमा मातृभाषाको रूपमा नेपाली भाषा बोल्ने र आफ्नै परम्परागत हिन्दू संस्कृति भएको एउटा दलित (शूद्र)

जाति हो । यो जातिलाई हिन्दू धर्मावलम्बीमा पर्ने छोइछिटो हाल्नु पर्ने जाति हो भन्ने तथ्य अध्ययनबाट नै प्रष्ट भएको छ ।

ब्राह्मण, क्षेत्री, लिम्बु र गुरुङ्ग तथा अन्य दलित जातिहरू कामी, सुनार, सार्की संग दमाई जातिको केही संस्कृतिहरू पूजाआजा, बिहेबारी मेलापात मिले पनि गरगहना र लवाई खुवाई भने निर्धनता र निरक्षरताका कारण न्यून स्तरको भएको तथ्य सहभागी अवलोकनबाट प्रष्ट भयो ।

दमाई जातिको परम्परागत जातीय पेशा कपडा सिलाउने भएको तर यस्तो पेशाबाट आफ्नो परिवारको पालन-पोषण संभव नभएकोले बाध्य भएर उनीहरूले परम्परागत पेशा छोड्दै गएको र हाल २० परिवारहरू मध्ये जम्मा एक परिवारले मात्र मुख्य पेशाको रूपमा उक्त पेशा अपनाएको अनुसन्धानबाट थाहा भयो । पहिले देखि नै यही पेशा अपनाउँदै आएको र अरु पेशामा लाग्न अब शारीरिक रूपले पनि अशक्त भएकोले यही सिलाई पेशामा नै आफूलाई राम्रो लागेको ६० वर्षीय प्रेमबहादुर नेपाली को राय थियो । नयाँ मुलुकी ऐन २०२० ले जातीय भेदभाव उन्मूलन गरे तापनि अशिक्षा र पछोटेपनको कारण दमाई जातिलाई अछूत मान्ने छोएमा छिटो हाल्नु पर्ने तथा पानी नचल्ने जात मानिने परम्परा यथावत नै रहेको तथ्याङ्कबाट स्पष्ट भयो । विशेष गरी ब्राह्मण जातिमा यस्तो छुवाछूतको भावना बढी रहेको अध्ययनबाट थाहा भयो । दमाई जाति दलित जाति भए तापनि अन्य दलित जातिहरू कामी, सार्की र सुनार संग पनि खानपिनमा असमानता तथा उचनिचको भावना भएको तथ्य सहभागी अवलोकनबाट स्पष्ट भयो ।

अघिल्लो पुस्ताका प्रायः सबै दमाईहरूले विष्टको घरमा वालीघरे प्रथा अन्तर्गत रहेर विभिन्न पेशाहरू गर्दै आएकोमा हाल यसमा व्यापक परिवर्तन आई केवल ८.८९% दमाईहरूले मात्र यस प्रथा अन्तर्गत रहेर काम गरिरहेको पाइयो ।

अधिकांश दमाईहरू भूमिहीन सरह भएकोले सधैं गाउँघरको मजदुरीले मात्र जीवन यापन गर्न ज्यादै कठिन परेकोले कमाई गर्ने उमेर पुगेका युवाहरू पढाई छोडेर पनि वैदेशिक रोजगारमा लाग्न बाध्य भएको उनीहरू बताउँछन् । देशमा विद्यमान बेरोजगार

समस्या र विदेशमा धेरै कमाउन सकिने अभिलाषाले गर्दा अधिकांश घर परिवार (७५.८६%) बाट युवाहरू वैदेशिक रोजगारमा संलग्न रहेको पाइयो ।

वैदेशिक रोजगारमा संलग्न घर परिवारको वार्षिक आय ठिकै देखिए तापनि घरको उत्पादन नगन्य भएकोले मुस्किलले जीवन गुजारा गरेको देखिन्छ भने वैदेशिक रोजगारमा नलागेका घर परिवारको जीवन अति कष्टकर देखिन्छ ।

शैक्षिक क्षेत्रमा यहाँका दमाईहरू अति पिछडिएको देखिन्छ । आजको २१ औं शताब्दीमा पनि पूरा दमाई समुदायमा जम्मा ९ जनाले मात्र मुस्किलले एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेको देखिनु शैक्षिक पक्ष निकै कमजोर हो । हालसम्म प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेको कुनै भेटिएन । गरिबीको कारणले नै शैक्षिक क्षेत्र पछि परेको उनीहरूको दावी छ ।

राजनीतिक क्षेत्रमा पनि यिनीहरूको कुनै पहुँच देखिएन । वडा सदस्यमा समेत यिनीहरूको प्रतिनिधित्व छैन । तर विभिन्न सामाजिक समूहहरूमा भने यिनीहरूको संलग्नता रहेको पाइयो । सिर्जनशील दलित उत्थान समूहको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष पदमा दमाईहरू नै रहेका छन् । यो समूहले गाउँघरमा विभिन्न सामाजिक कार्यहरू - बाटो निर्माण, सरसफाई आदि) गर्दै आएको र मासिक रूपमा प्रति व्यक्ति रु. २० का दरले बचत अभियान शुरु गरेको पाइयो । यस कार्यमा सिद्धकालि युवा क्लव, जोरपाखेरीले सहयोग गरेको पाइयो ।

अशिक्षा र अज्ञानताका कारण परिवार नियोजन संबन्धी ज्ञान नहुँदा परिवारको आकार ठूलो भएको थियो । अहिले आएर कोही बुढापाकाहरूले पनि परिवार नियोजन राम्रो कुरा रहेछ, पहिले हामीलाई यस संबन्धी ज्ञान भएन । धेरै सन्तान भए । हुर्काउन, पालन पोषण गर्न गाह्रो पर्यो भनी बताउँछन् । कोहीले भने बढी केटाकेटी हुनु भगवानको वरदान हो भनी शन्तोष नै मानेको पनि पाइयो । तर अहिलेका अधिकांश युवा-युवतीहरूको धारणाचाहिँ स्थायी नियोजन गर्नु उचित हुन्छ भन्ने रहेको पाइयो ।

दमाई जातिको परिवारमा वैवाहिक स्थितिलाई हेर्दा मागीविवाह प्रमुख देखियो । उनीहरूको समुदायमा मागी विवाह, नै राम्रो ठानिएको पाइयो । यस समुदायमा हाल दुई

परिवारमा अन्तर जातीय विवाह भएको पाइयो । यसमा पनि विवाह गरी ल्याएका दुई केटीहरू कन्या नभई दोस्रो विवाहको भएको पाइयो ।

यस गा.वि.स. का दमाई समुदायको बस्ने घरको अवलोकन गर्दा संपूर्ण घरहरू ढुंगा-माटाबाट निर्मित कच्ची रहेको पाइयो । जम्मा २० घर परिवार रहेको यो दमाई बस्तीमा १० घरहरूको छानो खरको र १० घरहरूको छानो टिनको रहेको पाइयो । यसैगरी यो समुदायमा ११.११ प्रतिशतले शौचालयको निर्माण नै नगरेको पाइयो । विशेष गरी आर्थिक रूपले विपन्न परिवार र आफ्नो घरको नजिक बनजंगल तथा खोला खोल्सा रहेका परिवारहरूले शौचालयको निर्माण नगरेको पाइयो । कुनै परिवारहरूमा त साभा शौचालय बनाएको पनि देखियो ।

वर्तमान विज्ञानको युगमा आधुनिक विद्युतीय उपकरणहरूको प्रयोग यस समुदायमा हेर्दा केही पनि नहुने २२.२२ प्रतिशत देखिए । यसबाट तिनीहरू आधुनिक युग भन्दा निकै टाढा र १५ औं शताब्दी तिरका समुदाय हुन् कि भन्ने आभाष हुन्छ । वर्तमान सूचना र विज्ञानको साम्राज्यको युगमा आफ्नो स्थान पुर्याउन कति शताब्दी विताउनु पर्ने हो त्यो पनि यस जातिका ती परिवारहरूका लागि रहस्यकै विषय बन्न पुगेको छ ।

यो समुदायमा पशुपंक्षी पालन अति सीमित मात्रामा रहेको पाइयो । हेफर इन्टरनेशनल नेपालले यहाँका अति विपन्न परिवारहरूलाई २/२ वटाको दरले बाखा वितरण गरेकोले बाखाको संख्या ६१ रहेको पाइयो । थोरै लगानीले पनि पाल्न सकिने हुँदा कुखुराको संख्या ७३ पाइयो । गाई, भैसी, सुंगुर र गोरुको संख्या भने कम देखियो । कुनै परिवारमा भैसी, बाखा र कुखुरा समेत अर्काको अधियाँमा पालेको पनि थाहा भयो । यसरी पशुपालन अति कम मात्रामा भएकोले खेतीपातीको लागि मल कम हुन गई उत्पादन पनि कमै भएको आभाष हुन्छ ।

नेपालमा नयाँ मुलुकी ऐन २०२० लागू भएको साढेचार दशक वितिसक्दा पनि मानवीय मूल्य, मान्यता एवं असमानताको विरुद्ध समाज त्यति जागरुक भएको पाइएन । मानवीय, जातीय असमानतालाई हटाउन केवल कानून बनाएर हुँदैन । यसका लागि त समाजको भावनामा परिवर्तन गरी चेतना ल्याउन सक्नु पर्छ । दमाईले सिलाएका कपडाहरू विना रोकतोक लगाउने तर उनीहरूले तयार पारेका खाने, पिउनेकुरा लुकीछिपी

खाने, पिउने यहाँका अन्य जातिले बाहिरी समाजमा भने दमाई समुदायलाई सिढी भन्दा अगाडि बढ्न नदिएको परम्परा अवगत गर्दा मुलुकी ऐनले प्रायोजन गरेको समानताको पाठ नै समाजका शिक्षित, अगुवा एवं उच्च वर्गहरूलाई दिइनु वाञ्छनीय देखिन्छ। परम्परागत पेशाबाट आफ्नो र परिवारको भरण पोषण गर्न नसकिएको र सहायक पेशाबाट पनि आर्थिक उपार्जन गर्ने खासै उपाय नभएपछि यहाँका अधिकांश व्यक्तिहरू कामको खोजीमा भारत लगायत विश्वका कैयौं मुलुकहरूमा कुल्ली कामको खोजीमा भौतारिएको देखिन्छ। यसै क्रममा एक जना दमाई प्रेम बहादुर दर्जी विगत १८ वर्ष देखि वेपत्ता भएको उनकी श्रीमती सुनमाया दर्जी बताउछिन्। अतः दमाई जातिको उत्थानका लागि, सामाजिक मूल्य र मान्यतामा समानताका लागि, आर्थिक उन्नति र स्वाभिमानका लागि आगामी दिनहरूमा के कस्ता योजना, कार्यक्रम र नीति निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ भन्ने बारे शोधकर्ताको हैसियतले निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरेको छु।

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य, बलराम (२०६२) : सामाजिक संस्था र प्रक्रियाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण । नेशनल बुक सेन्टर, भोटाहिटी, काठमाडौं ।
- आहुति (सन् २००४) : हिन्दू समाजमा दलित जातीय मुक्तिको प्रश्न । “नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन”मा उद्धृत ।
- इन्सेक (२०५३) : नेपालमा जातीय छुवाछूत । काठमाण्डौं: अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र ।
- कप्लान, ए. पारट्रिसिया (सन् १९७२): प्रीष्ट एण्ड कोबलर्स । इनटेक्सट् पब्लिशर, लण्डन ।
- खतिवडा, सोमप्रसाद र दाहाल, पेशल (२०५७): नेपाली समाज र संस्कृति । एम.के.पब्लिशर्स एण्ड डिष्टीब्युटर्स भोटाहिटी, काठमाडौं ।
- गिरी, जीवेन्द्र देव (२०५४): दलित समुदायका शैक्षिक तथा सांस्कृतिक समस्या र समाधानका उपायहरु । दलित समुदायका समस्या विषयक राष्ट्रिय परामर्श कार्यक्रम । काठमाडौं : अन्तराष्ट्रिय ऐक्यबद्धता समूह (ग्रिन्सो) ।
- दर्नाल, सुभासकुमार (२०५८): दलित महिला लैंगिक र जातीय विभेदको दोहोरो शोषणमा । गतिविधि साप्ताहिक (३ वैशाख, २०५७) । ‘छापामा दलित’ मा उद्धृत ।
- निरौला, खगेन्द्र (२०५९) : नेपाल परिचय, । रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।

पराजुली, शेखर र गौतम,

भास्कर (२०५८) :

पत्रकारितामा दलितको न्यून सहभागिता ।
विकास वर्ष १० अंक २० (भदौ) । “छापामा
दलितमा” उद्धृत ।

पाण्डेय, मधुसूदन (२०६३) :

नेपालका दलितहरु । पैरवी प्रकाशन
नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ (दोस्रो
संशोधन, २०६४) हिमाली प्रकाशन काठमाडौं ।

प्रश्रित, मोदनाथ २०५८:

छुवाछूत प्रथा मानव जातिको कलंकको टीका ।
“छापामा दलित” मा उद्धृत ।

प्रश्रित, मोदनाथ (२०५६):

जातपात र छुवाछूत प्रथा : शास्त्रीय सन्दर्भ,
वर्तमान स्थिति र समाधानको प्रक्रिया । एक्काइसौं
शताब्दी असोज) । “छापामा दलित” मा उद्धृत ।

विष्ट, डोरबहादुर (२०५५):

सबै जातको फूलबारी । साभ्ना प्रकाशन,
काठमाडौं । नेपाली बृहत शब्दकोष (२०५०)
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान कमलादी,
काठमाडौं ।

भट्टचन, डा. कृष्णबहादुर (२०५६):

दलित महिलाको सामाजिक र आर्थिक अवस्था ।
‘छापामा दलित’ मा उद्धृत । काठमाडौं: एकता
बुक्स ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०५५):

नवौं योजना (२०५४-२०५९) मा दलित तथा
उपेक्षित समुदाय संबन्धी नीति तथा कार्यक्रम ।
“छापामा दलित” मा उद्धृत ।

- रावल, धनबहादुर (२०५९): बभ्राङ्ग जिल्ला मटेला गा.वि.स. वडा नं. ७
जीवली गाउँका सार्की जातिको सामाजिक तथा
आर्थिक पक्षको एक अध्ययन पृ-१-११ ।
त्रि.वि.वि. शोधग्रन्थ ।
- लाम्गादे, भोजमान (२०६१): नेपालमा दलित मानव अधिकारको अवस्था-२००४
र कानूनी व्यवस्था । जन उत्थान प्रतिष्ठान
न्यूप्लाजा पुतलीसडक काठमाडौं ।
- वन्त, प्रत्यषू, प्रमोद भट्ट,
विद्यानाथ कोइराला, खगेन्द्र संग्रौला
तथा सी.के.लाल (२०५८): छापामा दलित । काठमाडौं: एकता बुक्स ।
- विश्वकर्मा, पद्मलाल (२०६२): नेपालका दलित र मानव अधिकार ।
“नेपालमा मानव अधिकार तथा कानूनी
उपचार” मा उद्धृत ।
- विश्वकर्मा, पद्मलाल (२०५४): दलित समुदायको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक
स्थिति र आरक्षणको सवाल ।
दलित समुदायका समस्या विषयक राष्ट्रिय
परामर्श कार्यक्रम ।
काठमाडौं अन्तराष्ट्रिय ऐक्यबद्धता समूह (ग्रिन्सो) ।
- शर्मा, जनकलाल (२०५८): हाम्रो समाज एक अध्ययन । साभा प्रकाशन,
काठमाडौं ।
- शर्मा, डा. शिव (२०५७): दलित जाति र गरिबी । प्राची (साउन),
‘छापामा दलित’ मा उद्धृत ।
- श्रेष्ठ, ज्ञानेन्द्र बहादुर (२०६४): मुलुकी ऐन : एक टिप्पणी । पैरवी
प्रकाशन, रामशाहपथ काठमाडौं ।

सि.वि.एस. (२००१):

स्टाटिस्टिकल पकेट बुक । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग,
काठमाडौं ।

हेमचुरी, कमला (सन् १९९९):

दलित महिलाहरुको चुनौती र संभावनाहरु । सेन्टर
फर इकोनोमिक एण्ड टेक्निकल स्टडिज (सेट्स)
द्वारा फ्रेडरिक-एवर्ट-स्टिफ्टुङ्गको सहयोगमा
आयोजित प्रजातन्त्र र दलित : नेपालमा
छुवाछूतको समस्या विषयक राष्ट्रिय गोष्ठिमा
प्रस्तुत कार्यपत्र, जुन ।

विभिन्न पत्रपत्रिकाहरु :

कान्तिपुर दैनिक (१३ मंसीर २०५८) ।

नेपाल समाचार पत्र (१० पुस २०५८) ।

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय दलित आयोग बुलेटिन
२०६०) पृ-६९-७० ।

गोरखापत्र दैनिक

(४ वैशाख २०५७, ९ वैशाख २०६२, ३० कार्तिक
२०६४, २४ मंसीर २०६५) ।

अनुसुची-१

दमाई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था र बालीघरे प्रथा

अनुसन्धानकर्ता : गोमा देवी राया

अन्तरवार्ता मिति:-

नमूना संख्या:-

१. सामान्य परिचय

घरमूलीको नाम, थर..... पेशा..... धर्म.....

उत्तर दाताको नाम, थर..... लिङ्ग.....

ठेगाना- वडा नं..... टोल.....

२. पारिवारिक विवरण:.....

जम्मा सदस्य संख्या:.....

क्र.सं.	लिङ्ग	उमेर	शिक्षा	पेशा	वैवाहिक स्थिति	कैफियत
१.						उत्तर दाता
२.						
३.						
४.						
५.						
६.						
७.						
८.						
९.						
१०.						
११.						

३. परिवारको किसिम-

क. एकल

ख. संयुक्त

४. घरको किसिम-

.....

५. तपाईंको घरमा विद्युत जडान गर्नुभएको छ ?

क. छु

ख. छैन

- २६ तपाईंले छेराछोरी दुवैलाई पढाउनु भएको छ ?
क. छु ख. छैन
२७. यदि पढाउनु भएको छैन भने यसको कारण के हो ?
क. कमजोर आर्थिक अवस्था ख. पढ्न चाहदैनन्
ग. पारिवारिक कृयाकलापहरुमा संलग्न हुनुपर्ने घ. अन्य
२८. तपाईंको परिवारमा अन्य जातिसँगको वैवाहिक सम्बन्ध कायम भएको छ ?
क. छु ख. छैन
२९. तपाईंको सन्तानहरु कहाँ जन्मेका हुन ?
क. घरैमा (संख्या).....
ख. अस्पतालमा, (संख्या).....
३०. परिवार नियोजन प्रति तपाईंको धारणा के छ ?
क. स्थायी नियोजन गर्नुपर्छ ख. अस्थायी नियोजन गर्नुपर्छ
ग. परिवार ग. नियोजन गर्नु हुदैन घ. थाहा छैन
३१. तपाईं कुनै सामाजिक समूह/राजनैतिक पार्टीको सदस्य हुनुहुन्छ ?
क. छु ख. छैन
३२. यदि हुनुहुन्छ भने कस्तो खालको समूह/पार्टीमा आवद्ध हुनुहुन्छ ?
क. आमा समूह ख..... ग.....
घ..... ड.....
३३. गाँउमा हुने छलफल तथा निर्णयहरुमा तपाईंको भूमिका कस्तो रहन्छ ?
क. अत्याधिक संलग्नता ख. समान संलग्नता
ग. कम संलग्नता घ. संलग्न छैन ।
३४. तपाईंको गाउँ क्षेत्रमा रहेका मठ, मन्दिर भित्र प्रवेश गरी पाठपूजा गर्न पाउनुहुन्छ ?
क. पाउँछु ख. पाउँदैन
३५. तपाईंको छिमेकमा छुवाछुतको भावना कुन जातिमा बढी छ ?
क. गुरुङ्ग ख मगर ग ठकुरी घ. भूजेल
३६. अन्तमा केही भन्न चाहनुहुन्छकी ?
.....
.....

तपाईंको अमूल्य समय र महत्वपूर्ण जानकारीका लागि धन्यवाद !!!